

T.C.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI POLİTİK EKONOMİ ANABİLİM DALI

TÜRKİYE-İNGİLTERE İLİŞKİLERİ (1932-1939)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Buket ARSLAN

Tez Danışmanı
Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU

Karabük

TEMMUZ / 2019

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	1
TEZ ONAY SAYFASI.....	3
DOĞRULUK BEYANI	4
ÖNSÖZ	5
ÖZ.....	6
ABSTRACT.....	7
ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ.....	8
ARCHIVE RECORD INFORMATION	9
KISALTMALAR	10
ARAŞTIRMANIN KONUSU	11
ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ.....	11
ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	11
ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM	12
KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER	13
1. BİRİNCİ BÖLÜM.....	14
1.1. Millî Mücadele Hareketi ve Dolaylı Savaş	14
1.2. Sevr Antlaşması ve Ardından Yaşananlar.....	20
1.3. Çanakkale Bunalımı ve İngiltere	25
1.4. Lausanne Barış Konferansı Sürecinde Türkiye-İngiltere İlişkileri.....	28
1.5. Türkiye-İngiltere İlişkilerinin Boğazlar Sorununa Yansımaları.....	30
1.6. Musul Sorunu Kapsamında Türkiye – İngiltere İlişkileri.....	33
2. İKİNCİ BÖLÜM	44
2.1. Türkiye'nin Cemiyet-i Akvama Üye Olması	44
2.2. Revizyonist Devletlerin Yürüttüğü Politikalar ve Bu Politikaların Türkiye-İngiltere Yakınlaşmasına Etkisi.....	47
2.3. Balkan Paktı ile Dolaylı İş Birliği	51
2.4. İtalyan Tehdidi ve Akdeniz Paktı	53
2.5. Türkiye ve İngiltere İktisadî İlişkileri	56
3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	61
3.1. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde İngiltere Faktörü	61
3.2. İngiliz Kral'ın Türkiye Ziyareti ve Diplomatik Yakınlaşma	66
3.3. İttifaka Giden Yol	70

3.3.1. Sadabad Paktı	70
3.3.2. Nyon Konferansı	72
3.4. Üçlü İttifak Öncesindeki Gelişmeler	76
3.4.1. Üçlü İttifak Fikrinin Somutlaşması.....	76
3.4.2. Almanya Politikalarına Karşı Ortak Çıkarlar	80
3.4.3. İngiltere'nin Hatay Sorunundaki Rolü.....	83
3.4.4. Sovyet Rusya Politikalarının İkili İlişkilere Yansıması.....	92
3.5. Üçlü İttifak Antlaşması'nın Kabulü	96
SONUÇ	101
KAYNAKÇA	105
EKLER	113
EK-1.....	113
EK-2.....	123
ÖZGEÇMİŞ	126

TEZ ONAY SAYFASI

Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Buket Arslan'a ait "Türkiye-İngiltere İlişkileri (1932-1939)" adlı bu tez çalışması Tez Kurulumuz tarafından Uluslararası Politik Ekonomi Yüksek Lisans programı tezi olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

	Akademik Unvanı, Adı ve Soyadı	İmzası
Tez Kurulu Başkanı	: Doç. Dr. Sabit Dokuyan	
Danışman Üye	: Doç. Dr. Ersin Müezzinoğlu	
Üye	: Dr. Öğr. Üyesi Marziya Mammadlı	

Tez Sınavı Tarihi: 18.07.2019

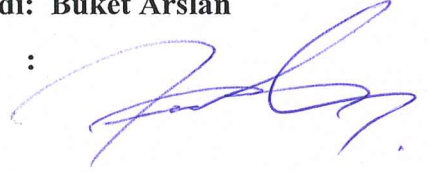
DOĞRULUK BEYANI

Yüksek lisans/Doktora tezi olarak sunduğum bu çalışmayı bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı herhangi bir yola tevessül etmeden yazdığımı, araştırmamı yaparken hangi tür alıntıların intihal kusuru sayılacağını bildiğimi, intihal kusuru sayılabilecek herhangi bir bölüme araştırmamda yer vermediğimi, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu ve bu eserlere metin içerisinde uygun şekilde atıf yapıldığını beyan ederim.

Enstitü tarafından belli bir zamana bağlı olmaksızın, tezimle ilgili yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması durumunda, ortaya çıkacak ahlaki ve hukuki tüm sonuçlara katlanmayı kabul ederim.

Adı Soyadı: Buket Arslan

İmza

:

ÖNSÖZ

“Türkiye-İngiltere İlişkileri (1932-1939)” adlı tez çalışmam süresince kıymetli görüş ve önerileriyle daima destek olan, yol gösteren danışman hocam sayın Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU’na, uluslararası politik ekonomi bölümündeki yüksek lisans eğitimim boyunca benden yardımlarını esirgemeyen tüm bölüm hocalarıma ve aileme teşekkür ederim.

Bu çalışmayı KBÜ-BAP-16/1-YL-105 proje numarasıyla destekleyen Karabük Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Koordinasyon Birimine de ayrıca teşekkür ederim.

Buket Arslan
Karabük, 2019

ÖZ

Bu çalışma Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına kadar olan süreçte gelişen Türkiye-İngiltere ilişkilerini ele almaktadır. Çalışmanın temel çıkış noktası, 1932'ye kadar süregelen çatışma sürecinin ardından iki ülke ilişkilerinin; Türkiye'nin Cemiyet-i Akvama (Milletler Cemiyeti) katılması ile güçlenerek ittifaka doğru gelişmesidir.

Türkiye ile İngiltere'nin birbirine uluslararası arenada yaklaşımlarının en önemli sebeplerinden biri, iki büyük savaş arası dönemde kolektif emniyeti sarsan politik koşullar olmuştur. Revizyonist ve statükocu yürütümlerin birbirleri ile ciddi bir mücadele içerisinde bulunduğu bu dönemde Türkiye, statükoculuğu benimseyerek uluslararası ilişkilerde İngiltere ile aynı safta yer almıştır. Bilhassa Avrupa'daki revizyonist politikaların ivme kazandığı 1930'lu yıllarda, dünya barışını tehlikeye atan İtalya ve Almanya karşısında Türkiye ile İngiltere, anti revizyonist bir dış politika izleyerek barıştan yana tavırlarını korumuş; yeni bir dünya savaşını engelleme fikrini savunarak ortak stratejiler geliştirmeye çalışmıştır.

Akılcı politikalar ile olgunlaşan bu iş birliği, her iki ülkenin de İkinci Dünya Savaşı öncesinde uluslararası güvenliği sağlamayı hedef alarak uyguladıkları anti-revizyonist ve barışçıl dış politika yöntemleri neticesinde ortak paydada buluşmalarını sağlamıştır. Türkiye ve İngiltere, aynı dış politik düzlemde bir seyre sahip olduklarını Üçlü İttifaka imza atarak ispat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye; İngiltere; İttifak; Revizyonizm; Anti revizyonizm; Statükoculuk; Almanya; İtalya.

ABSTRACT

This study addresses the relations developed between Turkey and Britain during the period from the foundation of the Turkish Republic to the start of the Second World War. The starting point of the study is that followed by the process of the ongoing conflict until 1932, relations between the two countries strengthened and moved towards an alliance after Turkey had become a member of the League of Nations.

One of the essential reasons why Turkey and Britain approached each other in the international arena is the political conditions that undermined collective security in the period between the two great wars. In this period when the status quoist and revisionist policy were in a severe fight with each other, by adopting a status quoist policy, Turkey involved in the same camp with Britain in terms of international relations. In particular, in the 1930s that the revisionist policy accelerated in the European, against Italy and Germany, who endangered the world peace, Turkey and Britain have maintained their stance in favor of peace by following an anti-revisionist foreign policy, and they tried to develop common strategies defending the idea of preventing a new world war.

This cooperation, which matured with rational policies, enabled both countries to meet at the common ground as a result of the anti-revisionist and peaceful foreign policy methods implemented by aiming to ensure international security before the Second World War. Turkey and Britain have demonstrated that they were on the same foreign policy plane by signing a Tripartite Alliance.

Keywords: Turkey; Britain; Alliance; Revisionism; Anti Revisionism; status quoist; Germany; Italy.

ARŞİV KAYIT BİLGİLERİ

Tezin Adı	Türkiye – İngiltere İlişkileri (1932-1939)
Tezin Yazarı	Buket Arslan
Tezin Danışmanı	Doç. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU
Tezin Derecesi	Yüksek Lisans
Tezin Tarihi	18 Temmuz 2019
Tezin Alanı	Uluslararası Politik Ekonomi
Tezin Yeri	KBU, SBE / KARABUK
Tezin Sayfa Sayısı	125
Anahtar Kelimeler	Türkiye; İngiltere; İttifak; Revizyonizm; Anti revizyonizm; Statükoculuk; Almanya; İtalya.

ARCHIVE RECORD INFORMATION

Name of the Thesis	Turkey- Britain Relations (1932-1939)
Author of the Thesis	Buket Arslan
Advisor of the Thesis	Assoc. Prof. Dr. Ersin MÜEZZİNOĞLU
Status of the Thesis	Master's Degree
Date of the Thesis	18th July 2019
Field of the Thesis	International Political Economy
Place of the Thesis	KBU, SBE (IoSS) / KARABUK
Total Page Number	125
Keywords	Turkey; Britain; Alliance; Revisionism; Anti Revisionism; status quoist; Germany; Italy.

KISALTMALAR

A.g.e.:	Adı geçen eser
A.g.m:	Adı geçen makale
A.B.D.:	Amerika Birleşik Devletleri
BCA:	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
bkz.:	Bakınız
ev. :	Çeviren
Der.:	Derleyen
Ed.:	Editör
S:	Sayı
s.:	Sayfa
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
T.B.M.M.:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
yy.:	Yüzyıl

ARAŞTIRMANIN KONUSU

Bu çalışma, Musul meselesinin çözüme kavuşması ve Türkiye'nin Cemiyet-i Akvama üye olmasının ardından İngiltere ile ilişkilerde başlayan yumuşama/yenilenme sürecini anlatmakta; Avrupa'da ortaya çıkan saldırgan politikalara karşı Türkiye -İngiltere ilişkilerin giderek gelişen bir döneme girdiğini konu edinmektedir. Bu yaklaşma, yeni bir dünya savaşının doğmaya hazırlandığı 1930'lu yılların sonunda Üçlü İttifak Antlaşması ile neticelenen bir yolda ilerleyecektir.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Bu araştırma hakkında yapılan tetkikler, Türkiye-İngiltere ilişkilerinin belirli tarih boyunca son derece farklı bir seyre sahip olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmanın amacı, 1932- 1939 arası dönemde iki ülke ilişkilerini etkileyen ve asgari müştereklerde birleşmeyi sağlayan hadiseleri ortaya koymak olmuştur. Dengeli bir dış politika ve diplomasi hassasiyeti ile Atatürk Dönemi Türk Dış Politikasında Türk- İngiliz İlişkileri, diğer Avrupa ülkelerinden nispeten farklı seyretmiş; iki ülke arasındaki yaklaşma dış faktörlere de bağlı olarak gelişirken, kolektif barış açısından oldukça önemli olmuştur.

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Bu tez çalışmasında, *“gözlem ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konulmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği”*¹ bir araştırma sistemi olan nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır.

Kültürler, olaylar ve devlet politikaları geçmişten bugüne yazılı araçlar yolu ile aktarılmış; bu kaynaklardan yararlanan tarihçiler ve bilim insanları, geçmiş hakkında bugün bilinen şeylerin büyük kısmını, bu yazılı kaynakların analizi yoluyla bugüne taşımışlardır. Bu bağlamda yazılı materyal ve veriler, geçmiş hakkında bilinmeyen/ az bilinen birçok bilginin transferini sağlayan kıymetli kaynaklardır.

¹Ali Yıldırım, Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2008, s.39.

Nitel araştırma tekniklerinden biri olan doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgulara ilişkin bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsamaktadır. Zira belge yoksa, tarih de yoktur.² Bu çalışmada, veriler doküman incelemesi yoluyla organize ve analiz edilmiştir. Bu bağlamda, Türkiye-İngiltere ilişkileri; politik, ekonomik ve stratejik olaylara ilişkin yayımlanmış yerli ve yabancı makaleler, kitaplar ve gazete, dergi gibi süreli yayınlar kapsamında incelenmiş; elde edilen veriler tarafsız bir şekilde sunulmaya çalışılmıştır.

ARAŞTIRMA HİPOTEZLERİ / PROBLEM

Türkiye, Millî Mücadele döneminin ardından İngiltere ile yaşadığı siyasi çatışmalara son vererek ittifak kurmaya yönelik bir dış politika geliştirmiştir. Bu kapsamda tezin temel sorusu, Türkiye'nin 1930'lu yıllarda dış politikada neden anti revizyonist blokta yer aldığı ve bu tercihin İngiltere ile olan ilişkilerine nasıl yansıdığıdır. Türk siyasi aktörlerinin bu dönemde neden İngiltere ile ittifak kurmayı arzu ettiği sorusu, Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yürüttüğü realist dış politika ve ilerici yönetim felsefesi bağlamında yanıtlanmaya çalışılacaktır.

Çalışmanın hedefine ulaşabilmek için yukarıda belirtilen temel sorulara ek olarak aşağıdaki yardımcı sorulara da yanıt aranacaktır.

- i. İngiltere'nin uygulamaya çalıştığı yatıştırıcı politikaların, Türkiye'nin izlediği realist ilkenin ortaya çıkardığı güvenlik arayışı ile karşı karşıya gelmesi nasıl bir netice doğurmuştur?
- ii. Bu durum iki ülke ilişkilerine nasıl tesir etmiştir?
- iii. İki ülkenin dış politikadaki endişe ve karar alma yöntemleri ne derece benzerdir?
- iv. Türkiye ve İngiltere'nin ilgili dönemde hedef ya da amaçları birbirine ne kadar uygundur?

Bu çalışmada, yeni Türkiye'nin uluslararası ilişkiler disiplininde uyguladığı politik stratejilerin ve yer almayı tercih ettiği statükocu siyasi kampın; karşılıklı yarar münasebetleri sonucunda ülkenin bağımsızlığını ve

² John Madge, *The Tools of Science An Analytical Description of Social Science Techniques*, Anchor

toprak bütünlüğünü korumakta ne denli tesire sahip olduğu yukarıda sıralanan sorulara yanıt aranarak kavranmaya çalışılacaktır.

KAPSAM VE SINIRLILIKLAR/KARŞILAŞILAN GÜÇLÜKLER

Bu araştırma, Millî Mücadele döneminde dolaylı savaş içerisinde bulunan Türkiye- İngiltere münasebetlerinin İkinci Dünya Savaşı başlayana kadar geçen sürede nasıl geliştiğini, bu münasebetleri etkileyen olgu ve olayları, uluslararası arenada izlenen iç ve dış politikaların iki ülkenin ortak çıkarlarını nasıl etkilediğini ve tüm bu gelişmelerin analizini kapsamaktadır.

Yeni bir devlet olan Türkiye Cumhuriyeti'nin bilhassa Cemiyet-i Akvama katılması ile uluslararası adil bir düzen kurma, hukuka bağlılık ve barışçıl dış politika ilkeleri çerçevesinde İngiltere ile ittifaka doğru gelişen ilişkilerinin analiz edilmesi araştırmanın sınırlılıklarını oluşturmaktadır.

1. BİRİNCİ BÖLÜM

ÇATIŞMA DÖNEMİNDEN YUMUŞAMA DÖNEMİNE

1.1. Millî Mücadele Hareketi ve Dolaylı Savaş

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna gelindiğinde, büyük devletlerin gizli antlaşmalarla topraklarını paylaşmaya başladığı Osmanlı Devleti de siyasi hayatının sonuna gelmişti. Silahlı mücadeleye son vermek üzere görüşülen Mondros Mütarekesi 30 Ekim 1918'de itilaf devletleri ile Osmanlı arasında Limnos Adası'nda demirlenmiş Agamemnon adlı İngiliz zırhlısında imzalanmıştı.³ Birçok araştırmaya göre mütareke, Türkiye'nin yenilgiyi kabul etmesinden çok daha evvel ve itilaf devletlerinin görüşleri alınmaksızın İngiltere tarafından hazırlanmıştı.⁴ Antlaşmanın bilhassa 7. Maddesinde belirtilen “*Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkulceyşi noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır.*”⁵ hükmü ile Osmanlı Devleti büsbütün parçalanmaya hazır hale getirilmişti. İtilâf Devletleri donanması, birkaç gün içerisinde İstanbul'a girmiş; mütareke hükümlerini kendi çıkarları doğrultusunda yorumlayarak, gizli antlaşmalarını uygulama imkânı yaratmışlardı.⁶ Nitekim İngiliz kuvvetleri vakit kaybetmeksizin, 11 Kasım 1918'de Musul vilayetini ele geçirmişti.

9 Mayıs 1916'da teati edilen belgelerle, İngiltere ve Fransa arasında imzalanan Sykes-Picot Gizli Antlaşması'na göre Kilikya, Suriye ve Musul Fransa'ya tahsis edilmişti.⁷ Ancak İngiltere için Musul, petrol variyeti sebebiyle ekonomik ve stratejik açıdan yüksek öneme sahipti ve vazgeçilemezdi. Zira İngiltere burada hâkimiyet kurabilmek adına, bölgenin

³ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, Ankara, Tıpkı Basım, 1997, s.1.

⁴ Dimitur Vandov, *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2014, s.29.

⁵ Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, c.I., Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1953, s.520.

⁶ Selma Yel, *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2009, s.11.

⁷ Cemal Kemal, “*Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi*”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Kasım 2007, S 40, s. 654.

farklı etnik kimlikleri üzerinden çok yönlü politikalar oluşturmuş; toplulukları gerek birbirlerine gerekse Osmanlı'ya karşı kıskırtmaktan geri durmamıştı.

Türk topraklarını Avrupa'dan silmek hususunda hemfikir olan Müttefikler, Osmanlı'nın mal varlığını paylaşmada güçlük çekiyor; işgallerine meşruiyet kazandırma çabası çekişmelere sebebiyet veriyordu. Menfaat ve imtiyazlar payı yükseldikçe, kurulacak yeni düzenin hesapları da genişliyordu.

İngilizler, Boğazlar üzerinde söz sahibi olmanın yanı sıra; batıda Yunanistan, Anadolu'da Kürt ve Ermeni devletleri, güneyde de kurmayı planladığı Arap şeyhlikleri ile risksiz bir denetim gücüne hâkim olma ve Rusya'ya karşı bir set geliştirme amacını uygulamaya devam ediyordu.⁸

Birinci Dünya Savaşı'ndan artakalan sorunları tasfiye etmek ve Avrupa'nın istikbalini yeniden tayin etmek amacıyla 18 Ocak 1919'da Paris Barış Konferansı görüşmelerine başlanmıştı. Konferansın en mühim konularından biri düşman devletlerden ayrılacak olan ülkelerin statülerinin belirlenmesiydi. İngilizler, Batı Anadolu'nun paylaşımı konusunda İtalya'ya karşı küçük ve zayıf bir devlet olan Yunanistan'ı tercih ettiğini alenen belirtmişti.⁹ Lloyd George'un da desteği ile, İzmir'e asker çıkarma teklifini İtilaf Devletleri'ne kabul ettiren Yunanistan 15 Mayıs 1919'da İzmir'e çıkmıştır.¹⁰

Müttefiklerin Osmanlı'yı ilhak teşebbüslerine karşı, bazı kimselerce İngiliz himayesinin yahut Amerikan mandasının kabulü savunulmuş; bir başka görüş Osmanlı'nın ayrı ayrı teşkilatlandırılarak müdafaa edilmesini öne sürmüştür. Ancak Mustafa Kemal bu görüşlere katılmamış ve işgal kuvvetlerine karşı direnerek bağımsız bir Türkiye yaratmak üzere gerekli sivil ve askerî teşkilatları kurmakla işe başlamıştır.¹¹

Mustafa Kemal Atatürk'ün 3. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a gönderilmesi ile başlayan milli mücadele dönemi, diplomasi ve savaşın iç içe yaşandığı bir dönem olmuştur. İşgalcilere karşı yürütülecek politikaların belirlenmesi ve egemenlik davasının planlanma safhasından fiili harekete dönüştürülmesi için Erzurum ve Sivas başta olmak üzere birçok bölgede

⁸ Baskın Oran (ed.), *Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, C.I:1919-1980, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s.139-140.

⁹ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s.3

¹⁰ Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, Ankara, İmaj Yayınevi, 2006, s.75.

¹¹ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s.5-6.

kongreler düzenlenmiş; hâkimiyet-i milli esası yurda duyurulmaya başlanmıştı. Özellikle Yunanların Manisa'ya ulaşmasının ardından Mustafa Kemal, “*mitingler aktiyle tezahürat-ı milliyede bulunulması*”¹² çağrısında bulunmuş, Anadolu'nun hemen her yerinde protestolar düzenlenmişti.

Kongrelerin ardından Mustafa Kemal ve yeni İstanbul hükümeti, 23 Ekim 1919 tarihli Amasya Protokolü ile Osmanlı himayesi altında kurulacak Meclis-i Mebusan hususunda anlaşmıştı. Milliyetçilerin hatırı sayılır bir çoğunluk elde ettiği seçimler Ekim-Kasım ayları boyunca devam etmiş ve Meclis 12 Şubat 1920'de Misak-i Millî sınırlarını belirlemek üzere İstanbul'da bir araya gelmişti. 28 Ocak'ta Meclisin onayladığı Misak-ı Millî, Osmanlı'nın Arap çoğunluğu ile meskun topraklarının kaybına razı oluyordu. Ancak pakt; mütareke hattının içinde ve dışında din ve ırk birliği bakımlarından birbirlerine bağlı bulunan, Osmanlı-İslam çoğunluğunun yerleşmiş bulunduğu bölgelerin tamamının ister bir eylem ve ister bir hükümle olsun birbirlerinden ayrılmaz bir bütün olduğunu deklare ediyordu.¹³ Misak-ı Millî ilkelerine göre yeni Türkiye, İslam coğrafyasına liderlik etme iddiasında bulunan çok uluslu bir imparatorluktan ziyade; daha homojen bir millî devletin kurulmasını hedefliyordu.¹⁴

Bu dönemde işgal kuvvetleri, hükümet ve Anadolu halkı tarafından Kuva-yı Millîye'ye sağlanan desteğin kesilmesi adına şiddetli bir baskı politikası güdüyordu. Hükümetin bu baskıların bir kısmını olumsuz yanıtlaması üzerine, 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgali söz konusu olmuştu. İngilizler askerî karakolları ve Harbiye Nezareti'ni işgal etmişti. Lord Curzon'a göre, Mustafa Kemal önderliğinde büyüyen hareketin, İngilizlere karşı gelen bu tavrı; kararlılıklarını ve güçlerini ispatlamak isteyen müttefikleri İstanbul'un işgaline hazırlamıştı.¹⁵

Saltanat ve hilâfetin merkezi olan İstanbul'un İtilâf Devletleri tarafından işgalinin; devletin yasama, yürütme ve yargı organlarını işlevsiz hale getirmesi sebebiyle; Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal, 19 Mart 1920'de bir tebliğ

¹² Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, C:I, İstanbul, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü, 1970, s.23.

¹³ William Hale, *Turkish Foreign Policy since 1774*, Oxon, Routledge, 2013, s.33.

¹⁴ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s.9.

¹⁵ Zekeriya Türkmen, “*İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920)*”, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt: XVIII, Temmuz 2002, S 53, s. 8.

yayınlayarak yeni bir genel seçim için meclisin toplanacağını ilan etmiştir.¹⁶ Başta İngiltere olmak üzere Müttefik devletlerin artan saldırgan politikaları, Türk ulusal mücadelesini bir adım daha ileriye taşımış; 23 Nisan 1920 itibariyle bütün askeri ve mülki makamların mercii Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak bildirilmiştir.

Anadolu Hareketi'nin yükselişi sırasında, Batı'ya karşı mücadele veriliyor olmasına rağmen Batı ile münasebet arayışı devam etmekteydi. Zira Mustafa Kemal için İngiltere, kurmayı hedeflediği Batılı devlet yapısına örnek teşkil ediyordu. Batıcılığını çok usta bir denge politikasına dayandıran Mustafa Kemal bu dengeyi "*Batı'ya karşı Batı ve Batı'ya karşı Sovyetler*"¹⁷ taktiği ile sağlayacaktı.

Nitekim bu devrede Türkler gibi Ruslar da İngiltere önderliğindeki Batılı kuvvetlerle mücadele içerisinde bulunuyordu. Batı'nın askeri desteğini almış olan Beyaz Rus kuvvetleri ile Bolşevikler savaş halindeydi. Tarihte bir ilk olarak Türkler ve Ruslar aynı şartlarda aynı düşmanla karşı karşıya idiler.¹⁸

Millî hareketin önderleri tarafından pragmatik bir ustalıkla geliştirilecek olan Doğu siyaseti ile ilişkiler, önceleri gayri resmî nitelik taşımakta idi. Bazı gizli mümessillerini temas kurmak üzere İstanbul'a gönderen Bolşevikler, dostluk ve yardım teklifinde bulunmuşlardı. Takribi bir sene süren gayri resmî temasların ardından 26 Nisan 1920'de Mustafa Kemal'in Lenin'e gönderdiği mektup ile Sovyetlerle resmi ilişkiler başlamış oldu.¹⁹

Mustafa Kemal'in Lenin'e mektubu şu şekildedir:

"Sayın Başkan;

(...) Rus Bolşevikleriyle bütün çalışmalarımızı ve askeri hareketimizi birleştirme zorunluluğunu kabul etmekteyiz. Bolşeviklerin emperyalist hükümetlere karşı savaşmayı ve bütün mazlum ulusları emperyalistlerin hegemonyasından kurtarmayı amaç edinmiş olduklarına inanıyoruz. Ayrıca ülkemizi işgal eden emperyalist kuvvetleri saf dışı bırakmak ve emperyalizme karşı girişilen genel savaşı sürdürebilmek amacıyla yurt içindeki gücümüzü artırmak için, Sovyetler Birliği'nin bize ilk önce, 5 milyon altın lira vermesini, yapılacak görüşmelerde tutar miktarı kararlaştırılacak; silah, cephane ve bunlardan başka askeri teknik

¹⁶ Tarık Z. Tunaya, "*Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri*", İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası, 23 (3-4), 227-247 s.228.

¹⁷ Baskın Oran (ed.), *a.g.e.*, s.107

¹⁸ Kemal Melek, "*Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası*", İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s.46-47.

¹⁹ Fahri Yetim, "*Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikasında İlkel Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri*" Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Mart 2011, S 79, s. 80-81.

*malzeme ve tıbbi malzeme ile birliklerimizin ihtiyacını karşılayacak gıda maddesi sağlanmasını istemekteyiz. Saygı ve selamlarımızla samimi duygularımızı lütfen kabul buyurunuz efendim.”*²⁰

Tarih boyunca Rusların Osmanlı Devleti’ne dair gerçekleştirmeyi arzuladığı en mühim gaye Türk Boğazları ile alakalı idi. Millî mücadele döneminde Boğazların ilk kez işgalci kuvvetler tarafından ele geçirilmesi ve bu devletler arasında Rusya’nın bulunmaması, Türkiye ve Rusya arasındaki münasebetlerin yeniden şekillenmesini daha kolay hale getiriyordu. Ancak her iki tarafın düşmanları aynı olsa dahi, bu iki devlette yükselen hareketlerin temel maksatlarında farklılıklar bulunuyordu. Georgy Chicherin, Mustafa Kemal’in sınıf mücadelesinden ziyade, yalnızca ülkeyi istila eden düşmanlara karşı bir kurtuluş harbinde olduğunu biliyor ve 22 Haziran 1920’de Mustafa Kemal’in mektubunu ittifak ve askerî desteklerden söz etmeksizin diplomatik ilişkilerin kurulması isteği ile yanıtlıyordu.²¹

Chicherin’in mektubu ile Sovyetler TBMM hükümetini resmen tanımış ve taraflar arasında diplomatik münasebetler resmî olarak kurulmuştu. Fakat Chicherin’in cevabında bir ittifaktan bahsetmemiş olması birtakım sebeplere dayanıyordu. İlk Sovyet hükümetinin İngiltere’den almak zorunda olduğu birçok mal vardı ve bu sebepten İngiltere ile bir ticaret anlaşması için uğraşılıyordu. Türkiye ile İngiltere’ye karşı kurulacak bir ittifak bu anlaşmaya ket vurabilirdi. Bunun yanı sıra aynı dönemde Sovyet hükümeti Polonya Savaşı, Wrangel ve Gürcistan’daki Menşeviklerle meşguldü. Olası ittifak, Rus askerlerinin Yunanlılar ile savaşmasını gerektirebilirdi. Ancak Sovyetler için bu mümkün görünmüyordu. Bir diğer neden ise Sovyetlerin komünist olmayan devletlerle ittifakı onaylamıyor oluşu idi. Son olarak, Mustafa Kemal’in millî mücadelede başarılı olup olmayacağı da belli değildi.²²

Moskova’da gerçekleşen ilk müzakerelerin ardından Sovyetler ve Kemalist hükümet arasında diplomatik ilişkiler başlatılmış, taraflar büyükelçi teati etmişlerdi. Türkiye’nin Sovyet Rusya ile başlayan münasebetlerinden rahatsız olan İtilaf Devletleri, söz konusu yakınlaşmayı engelleyebilmek adına birtakım hazırlıklar planlamıştı. Bu plan, 13 Ekim tarihinde *Daily Herald* gazetesinde belirtildiği gibi, Mustafa Kemal’e Ermenistan’da yaptığı masrafları

²⁰Ali Kemal Meram, *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969, s.242.

²¹Mehmet Gönübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s.19-20.

²²Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*, İstanbul, Timaş Yayınları, 2016, s.279.

tanzim ederek kızılıların Bakü'den kovulmasını; bunun yanı sıra Azerbaycan Sovyet Hükümeti'ni devirerek Mustafa Kemal'in dindaşlarını kurtarmak adına savaşa girmesini sağlamak içeriğini taşıyordu.²³

İtilaf Devletleri'nin bu husustaki kaygıları, Sir H. Rumbold'un Lord Curzon'a göndermiş olduğu 27 Kasım 1920 tarihli raporda açıkça görülmektedir:

"(...) Eğer çok şiddetle askeri harekete geçmezsek milliyetçiler üstünlüğü ele geçirecekler, üstelik, korkumuz halkın çoğunluğunu tatmin edici Bolşevik prensiplerin Türkiye'ye sızmasıdır. Biz kendimizi Bolşevizm'e karşı İslam'ın koruyucusu gibi göstermeliyiz. Mümkün olduğu kadar Bolşeviklerle Mustafa Kemal'in arasını açmalıyız. Ayrıca şimdiye kadar Rusları İslam'ın düşmanı zanneden İslam dünyası yavaş yavaş uyanıp gerçek düşmanlarının İngiltere olduğunu anlamaya başladı. Hindistan'da dini liderler ve çok etkili bir şahıs olan Gandhi Türklere imzalatılan barış anlaşmasının karşısına çıkıyor..."²⁴ (Sayfa No:193 Belge:186)

Süregiden görüşmeler neticesinde, nihayet 16 Mart 1921'de Türkiye ve Sovyet Rusya arasında Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştı. Sovyetler ile yapılan bu antlaşma bir ittifak niteliği taşıyor olsa dahi başlıca hükümleri tetkik edildiğinde Türkiye'nin lehine bir durum yarattığı anlaşılmaktadır. Anadolu hareketinin önemli bir siyasal başarısı sayılan antlaşma, Türkiye'nin Doğu cephesini kapatarak tüm gücünü Batı'ya yöneltmesine olanak vermişti.²⁵

Bununla birlikte, dostluk antlaşması ve yapılan yardımlara karşın Sovyetlerle ilişkiler sağlam bir güvenlik fikrine hâkim olmamıştır. Mustafa Kemal, Sovyet hükümetiyle olan münasebetler ile komünizmin Anadolu'ya sızdırılması mevzunu birbirinden ayırmış; diplomatik yakınlaşmaya her ne kadar taraf olmuşsa, komünizm meselesine o kadar karşı durmuştur. Mustafa Kemal, devletler arasında yaşanan bu dayanışmayı *"Biz ne Bolşevik ne de komünist ne biri ne diğeri olamayız. Çünkü biz milliyetperver ve dinimize hürmetkarız."* sözleri ile izah etmiştir.²⁶ Kurtuluş Savaşı sürecinde Türkiye'nin sergilemiş olduğu *"Komünizme hayır, Sovyetlere evet"* tavrı sayesinde Batı ile ilişkiler de rahatlamış²⁷; Sovyetlerin emperyalizm, İtilaf kuvvetlerinin

²³ Dimitir Vandov, *a.g.e.*, s.55-59.

²⁴ Erol Uluben, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*, İstanbul, Cumhuriyet Kitapları, 2009, s. 260.

²⁵ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.118.

²⁶ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.282.

²⁷ Baskın Oran (ed.), *a.g.e.*, s.109.

Bolşevizm kaygısı Türk hükümetine iki kuvvet arasında etkin bir denge politikası tatbik etme imkânı kazandırmıştır.

1.2. Sevr Antlaşması ve Ardından Yaşananlar

Anadolu'da başlayan Millî Mukavemet hareketinin kuvvetlenmesinin ardından, başta İngiltere olmak üzere Müttefikler; Osmanlı Devleti ile yapılması planlanan barış antlaşmasının kabulü için İstanbul hükümetine baskısını artırmıştı. Mustafa Kemal'in tüm Avrupa Devletleri'ne bildirdiği Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin kurulduğuna dair notaya rağmen, Müttefikler İstanbul hükümeti ile barış yapmakta ısrar etmişlerdi. Paris'te Tevfik Paşa'ya teklif edilen barış şartlarına mukabele eden Türkiye Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Millî'ye sadık kalacakları ve Türk topraklarının Müttefiklerce parçalanmasını kabul etmeyecekleri hususunda yemin etmişlerdi.²⁸

İngiltere, Türklere bir an evvel kabul ettirmeyi arzuladığı barış antlaşmasını San Remo'da Fransa ile manda yönetimi meselesinde anlaşılıktan sonra nihayet 10 Ağustos 1920'de İstanbul Hükümetine imzalatırmıştı. Sadrazam Ferit Paşa, İngiltere'den her ne kadar daha adil bir barış talebinde bulunmuş olsa dahi; Paris Barış Konferansı'nda sunduğu Osmanlı Hükümeti'nin muhtırası reddedilmiş ve neticede Sevr Antlaşması'nı imzalamaktan kurtulamamıştı.²⁹

Amiral Sir F. De Robeck'in Lord Curzon'a yazmış olduğu 17 Temmuz 1920 tarihli raporda şöyle yazmaktadır:

*"(...) Ferit Paşa beni ziyaret etti. Türkiye'ye imza ettirmek istenen sulh şartlarının bir ölüm fermanı olduğunu söyledi. Halkın bütün ümidi İslam dünyasında ve Bolşeviklerdedir. Kemalistlerin Yunan ilerlemesine dayanmasına imkân yoktur. Köylüler çok yorgundur. Yunanlılar Ankara'ya, Sivas'a hatta Erzurum'a kadar mukavemet görmeden gideceklerdir. Bunun için hiçbir çare görmediğimden anlaşmayı imzalayacağım, dedi... (Sahife No:1 Vesika No:99)"*³⁰

433 maddeden meydana gelen Sevr Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin toprakları İtilaf Devletleri tarafından kâğıt üzerinde de olsa paylaşılmış; İstanbul başkent olarak kalırken, Türklere Anadolu'da son derece az bir toprak

²⁸ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s.12.

²⁹ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.77.

³⁰ Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969, s. 238.

birakılmıştı. Bir milletin hayatî tüm hukukunun varlığına son veren bu derece ağır şartlara sahip bir antlaşmanın yürürlüğe girebilmesi için ilgili devletlerin meclislerinde tasdik edilmesi gerekiyordu. TBMM, İstanbul Hükümeti'nin imzalayacağı antlaşmaları kabul etmeyeceğini daha evvel ilan etmiş olduğundan Sevr'in hükümlerinin uygulanması hukukî yoldan mümkün değildi. Keza İtilaf Devletleri de efkârnumumiyede tepki ile karşılamış; Türk halkı tarafından kabul edilmesi imkânsız görünen antlaşmanın savaşı tekrar başlatacağından endişe edilmişti. İtalya ve Fransa ise, antlaşma ile İngiltere'nin çok daha fazla imtiyaz kazanmış olmasından rahatsızdı. Ancak Yunanistan'ın askerî kuvvetine güvenen İngiltere, Sevr'in kabulü hususunda ısrarından vazgeçmek niyetinde görünmüyordu.³¹

Antlaşma'nın İstanbul Hükümeti tarafından imzalandığı bilgisi TBMM'ye ulaşır, muahede şartları okunduğunda mebuslar arasında ciddi tepkiler baş göstermişti. 22.5.1336 Cumartesi günü TBMM'de Sevr Antlaşması hakkında söz alan Refik Bey (Konya), en başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletleri'nin Birinci Dünya Savaşına girerken gayelerinin küçük devletlerin hukukunu muhafaza etmek; beşeriyete refah ve adalet getirmek olduğunu söyledikleri, ancak İngilizlerin gerek kendi milletini gerek tüm dünyayı yanılttığını gösterdiğini belirtmişti. Sözlerine “*Biz hiçbir fert, hâkimiyetimize, istiklalimize, şerefimize münafî olan böyle bir sulhu bir an için kabul edeceklerden değiliz. Bu uğurda her türlü fedakârlığı kabul ettik ve hiçbir şeyden çekinmeyeceğiz*”. (TBMM ZC. C.2., 1920, s.17) diyerek devam eden Refik Bey, Millet Meclisindeki mebusların bu muahedeye razı gelmeyeceklerini ifade etmişti.³²

Aynı içtimada Hamdullah Suphi Bey (Antalya), Padişah ve Halifenin İstanbul'da oturabileceği hükmüne şiddetle cephe almış; Lloyd George'un daha evvel İstanbul'un Anadolu'ya ilerlemek adına stratejik bir nokta olduğunu belirttiği sözlerini hatırlatarak, İngilizlerin bu sayede gayelerine daha kolay ulaşabileceklerine inandıklarını ve bu sebeple İstanbul'un işgalinin hayatî bir ehemmiyet arz ettiğini vurgulamıştı.³³

³¹ Selma Yel, a.g.e., s.14.

³² Yaşar Özüçetin, Nermin Ataş, “*Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahedesine Karşı Tepki ve Yorumlar*”, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2015, C.1, S.2, s.49.

³³ A.g.m., s. 51.

Antlaşmanın ardından ülke genelinde asla kabul görmeyen bir siyasî tavır ile özdeşleşmiş Ferit Paşa, Millî Mücadele yanlılarından olduğu kadar karşıtlarından da tepki alıyordu. Siyasî açıdan İngilizlerin adamı olarak gördükleri Paşa'ya, hakikatte katiyen itibar etmeyen Fransız Yüksek Komiserliği; onu Türkiye'nin birliğine engel yegâne kişi olarak gösterir bir kampanya başlatmıştı. Müttefik Yüksek Komiserleri Eylül ayında Ankara Hükümeti ile muhtemel bir iş birliği için girişimde bulunma kararı almış; 7 Ekim'de bu hususta ortak yazılı bir bildiri tebliğ edilmişti. Ferit Paşa müttefik temsilcilerinin de sürece dahil olması şartıyla kabule yanaşmış ancak Fransız Yüksek Komiseri, Ankara Hükümeti ile iş birliğini mümkün kılabilmek için Ferit Paşa'nın devre dışı bırakılması konusunda ısrarcı olmuştu.³⁴

İngiltere'nin direnişinin aksine antlaşmanın değiştirilmesi hususunda olumlu bir duruş sergileyen Fransa ile ilişkiler yeni bir boyut kazanmıştı. Ancak ülkenin göz göre göre paylaşılmasına razı gelmeyen Mustafa Kemal, Doğu'da Kürt ve Ermenileri; Batı'da Yunanlıları kullanarak hakimiyet kurmaya uğraşan İngiltere ile, pastadan istediği payı alamayan Fransızları birbirine düşürmeyi planlamıştı. Aynı gaye ile Mısır ordusunda görevli Yarbay Hayri'yi Henri Gouraud ile anlaşması için Ocak 1921'de Paris'e göndermişti. Antlaşmanın bir an evvel yürürlüğe girmesini bekleyen İtilaf Devletine karşı Ankara Hükümeti, Sevr'in iptali konusundaki kararlılığını askerî platformdaki başarıları ile de destekliyordu.³⁵

22 Aralık 1920'de İngiltere parlamentosunun Avam Kamarası'nda, İngiliz yönetiminin Yakındoğu siyasetine ilişkin ilginç bir tartışma yaşanmıştı. Mustafa Kemal ile yakınlaşmak gerektiğini savunan Tümgeneral Sir Charles Townshend'e cevaben söz alan Başbakan Lloyd George, ülkenin yasal yönetimi olan İstanbul Hükümeti'nin arkasından görüşme yapmayacağını; Yunan askerinin birkaç gün içerisinde Mustafa Kemal'in askeri kuvvetlerini dağıtabileceğini söylemişti. İzmir halkının çoğunluğunun Grek olduğunu iddia eden Lloyd George sözlerine şöyle devam ediyordu:

“Onların (Greklerin) arkasından iş çevirerek İzmir'i Kemal'e mi verelim? Bunun karşılığı olarak biz ne alacağız? Bana barış sağlayacağız diyorlar ama kiminle barış? Kemal

³⁴ Ali Satan, *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2010, s.52-56.

³⁵ Bige Yavuz, *1921 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması'nın Hazırlık Aşaması*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Ankara, 1992, C.VIII, S.23, s.276.

bugün üstün bir durumda ise yarın da bu durumda olacak mıdır? Erzurum'da biraz olaylar oldu; Yunanistan'da sonucundan tiksinti duyduğumuz bir genel seçim yapıldı diye doğuyla ilgili politikamızdan vazgeçmeyelim. Akdeniz Britanya için çok önemlidir. (...) Acele etmeyelim ve İngilizlerin önemli çıkarlarına dayanan antlaşmaları yırtmayalım.”³⁶

Lloyd George'un Sevr Antlaşması ile ilgili Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmadan rahatsız olan Fransız L'Temps gazetesi 23 Aralık 1920 tarihli sayısında yayımlanan makalede İngiltere'yi sert biçimde eleştirmiş, İngilizlerin amacının Konstantinosçu Yunanistan'ın koruyucusu olmak; Türk Boğazlarına ve Doğu Akdeniz'e egemen olmak...; Yunanlıları Türklere karşı, İstanbul Hükümetini Ankara yönetimine karşı kullanmak ve Müslüman Asya'yı bölmek olduğunu yazmıştı. Aynı makalede Fransız yönetimi, Ankara yönetimi ile derhal bir antlaşma imzalamaya davet edilmişti.³⁷

Damat Ferit Paşa ve hükümetinin telkiniyle İngilizlerden maddi destek sağlayan irtica, istilacı devletlerle iş birliği içerisine girerek iç isyanlar başlatmış ve Yunan askerinin karşısındaki Millî Kuvvetlerin çoğunun geri çekilmesine sebep olmuştu. 1920 yılında iç isyanların bastırılmasının ardından Millî Kuvvetler, güney cephesinde Fransızlara, doğuda Ermenilere karşı başarı sağlayarak batıya yönelme imkanına sahip olmuştu. Nihayet 10 Ocak 1921 tarihinde Yunanlara karşı kazanılan Birinci İnönü Zaferi, İtilaf devletlerine Sevr Antlaşması'nı yeniden tartışmak üzere bir konferans yapılması lüzumunu hissettirmişti. Londra'da toplanacak olan konferansa İstanbul Hükümeti ile beraber katılmayı reddeden Ankara Hükümeti daha sonra İtalyanların aracılığı ile toplantıya iştirak etmeyi kabul etmişti.³⁸

23 Şubat'tan 12 Mart 1921'e değin süren Londra Konferansı'nda İtilaf Devletleri, Sevr Antlaşması'nın esaslarında mühim bir değişiklik yapmamış; Yunanların Anadolu'yu boşaltması gerektiği önerisi ise Yunanlar tarafından kabul görmemişti.³⁹ Esasen İngiltere ve Fransa hükümetleri, aralık ayında yapılan bir plebisit ile geri çağrılan ve Alman yanlısı olarak bilinen Kral Constantine'in dönüşünü bir fırsat olarak değerlendirmiş; Yunanistan'a karşı

³⁶ Salahi R. Sonyel, *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1923)*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2011, s.253-254.

³⁷ A.g.e., s.254.

³⁸ Erdoğan Karakuş, *İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri (1938-1939)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.71-72.

³⁹ Fahir Armaoğlu, a.g.e., s.286.

giriştikleri taahhütlerden kurtulmayı planlamışlardı. Fakat konferansta Lloyd George, Yunanların Anadolu'dan çekilmesi halinde İstanbul'daki İngilizlerin, milliyetçilerin saldırısına hedef olacağını ileri sürerek; Yunan Hükümeti'ni gayri resmî yoldan teşvik etmeye devam etmişti. Bu tutum, müttefikler ve her iki Türk hükümeti ile Yunanistan'ın katıldığı konferansın başarısızlık sebeplerinden muhtemelen biri olmuştu.⁴⁰

Yine de Türklerle yapılan antlaşmada değişikliğe gidilmesinin usul ve araçlarını tekrar değerlendirmek üzere toplanılan Londra Konferansı, İtilaf Devletlerince ilk defa davet edilen Ankara Hükümeti'nin otoritesinin *de facto* olarak tanınması bakımından önem arz ediyordu.⁴¹ Konferansın dışında Bekir Sami Bey, Fransa ve İtalya ile yaptığı muahedelerin yanı sıra İngilizlerle de; tüm İngiliz esirlere karşılık "*Ermeni ve İngiliz esirlere kötü muamele etmemiş olan*" Malta'daki Türk askerlerinin değişimini öngören bir antlaşma imzalamıştı. Ek olarak, Malta'daki Türklerin bir kısmının yurt dışında yargılanmalarını da kabul etmişti. Bekir Sami Bey, kendisine verilmiş olan yetkiyi aşarak yaptığı bu antlaşmalar neticesinde Ankara Meclisi'nden tepki almış, Mustafa Kemal'in isteği üzerine görevinden istifa etmişti. Ancak Bekir Sami Bey'in Fransa ile yaptığı antlaşmanın bir benzeri Ekim 1921'de yine Fransa ile tekrarlanacaktı.⁴²

Ankara Hükümeti'nin ilk kez Batılı bir devlet tarafından hukuksal olarak tanınması hasebiyle önemli bir diplomatik başarı sayılan Ankara Antlaşması aynı zamanda, TBMM Hükümeti ile Fransa arasında imzalanan ilk resmî muahede olmuştur. Diğer taraftan, İtilaf Devletleri cenahından bir ülkenin Ankara Hükümeti ile münferiden bir antlaşma imzalaması, İngiltere'nin Mondros sonrasında uyguladığı politikalarla yarattığı rahatsızlığı kanıtlamıştı.⁴³ Müttefikler arasındaki ihtilafları gün yüzüne çıkaran bu yakınlaşma ile, İngiltere ve Yunanların Anadolu'da gerçekleştirmeyi arzuladıkları planlara bir darbe daha vurulmuştu.

⁴⁰ Phillip P. Graves, *Osmanlıdan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)*, Çev.: Yılmaz Tezkan, 21.Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.140.

⁴¹ Bülent Gökay, *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1922)*, Çev.: Servet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s.157.

⁴² Baskın Oran (ed.), *a.g.e.*, s.144-145.

⁴³ Bige Yavuz, *a.g.m.*, s.292.

1.3. Çanakkale Bunalımı ve İngiltere

Londra Konferansı'nın akabinde, Yunanistan Başbakan Yardımcısı Dimitrios Gunaris önderliğindeki Yunan Liderleri 18 Mart'ta İngiltere Başbakanı Lloyd George ile gizli bir görüşme yapmış; 23 Mart'ta Bursa'dan Eskişehir'e, Uşak'tan Afyonkarahisar'a kadar planlanan yeni bir saldırı için harekete geçilmişti. İngiliz yönetimi tarafından finanse edilen saldırıda, Yunan ordusu Kemalîst ordu tarafından epey hırpalanmış; Yunan yenilgisi Türkler tarafından II. İnönü Zaferi olarak kutlanmıştı.⁴⁴ Fakat Yunanlar ülkelerinin yazgısını son bir savaşın sonucuna bağlamayı tercih etmiş; Eskişehir ve Afyon'un işgali için oldukça fazla ölü ve yaralı bırakmıştı. Buna rağmen Kral Konstantin için Ankara'nın işgali halen muhtemeldi ve bu arzusundaki esas maksat; kenti sürekli işgal altında tutmaktan ziyade Mustafa Kemal'in hükümetini saf dışı bırakmaktı. Bu sayede Ankara ya da İstanbul'da kurulacak yeni bir Türk Hükümeti, İzmir ve iç bölgeleri Yunanlara vermeyi kabul edebilir ve hatta birçok *muhteris* Yunan'ın gönlünde yatan İstanbul'un dahi Yunan topraklarına katılmasına razı gelebilirdi.⁴⁵ Ancak bu defa da Sakarya Muharebesi'nden yenilgi ile ayrılan Yunanlar, İngiliz Hükümeti'nin desteğini kısmen yitirmiş; yine de resmi olarak tarafsız görünen Lloyd George, Türk-Yunan meselesini Akdeniz'de kendi itibarının sürdürülmesi olarak görmekten vazgeçmemişti.

Türk-İngiliz ilişkilerinde yaşanan yaklaşık bir yıllık duraklama dönemi içerisinde İç İşleri Bakanı Fethi Bey, İngiltere ile uzlaşma sağlamak adına Paris ve Londra'ya ziyaretlerde bulunmuş; lakin Lloyd George ve Lord Curzon kendisini kabul etmeyince, uzlaşının mümkün olmadığı anlaşılmıştı. Bunun üzere başlatılan Büyük Taarruz'un kati başarı ile neticelenmesi, Yunanlara duyulan güveni tam anlamıyla sonlandırırken; İngilizleri büyük bir endişeye sevk etmişti.⁴⁶

Türklerin Boğazlara yönelip İstanbul ve Trakya'ya sahip olmasından kaygı duyan İngiliz Hükümeti daha fazla kan dökülmeden ateşkes sağlanıp

⁴⁴ Salahi R. Sonyel, *a.g.e.*, s.269-270.

⁴⁵ David Walder, *Savaşın Sonra Çanakkale Olayı (1922)*, Çev.: M. Ali Kayabal, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2004, s. 200-201.

⁴⁶ Baskın Oran (ed.), *a.g.e.*, s.146.

sağlanamayacağı hususunda Fethi Bey ile ivedi bir müzakere talebinde bulunmuştu. Zira bundan sonra İngilizler için ehemmiyet arz eden asıl konu Yunanlara yardım etmek değil, Boğazların kendi güvenlikleri altında bulundurulmasıydı. 7 Eylül 1922 tarihli İngiliz Kabinesi toplantısında Lloyd George Gelibolu'yu "*dünyanın en önemli stratejik bölgesi*" olarak tanımlamış; Lord Curzon ise Türklerin İstanbul ve Gelibolu yarımadasını ele geçirmesine kati suretle müsaade edilmeyeceğini belirtmişti. 11 Eylül'de toplanan Kabine, İngiliz askerlerini Boğazların Anadolu yakasından çekme, fakat Türkler Avrupa yakasına geçmeye kalkarlar ise savaşıma kararı almıştı. Bu sırada İngiliz Kuvvetleri Başkomutanı Harington da İstanbul'da bulunan İtalyan ve Fransız Yüksek Komiserlerini bölgedeki İngiliz kuvvetlerine takviye göndermeye razı etmişti. 15 Eylül'de gerçekleşen ikinci toplantıda kriz tekrar görülmüş; Churchill Lloyd George'un tam desteğini alarak, askeri yardım talebi ile İngiliz sömürgelerine bir bildiri göndermişti. Ayrıca İngiltere, Kanada ve Avustralya basınına bildirin yayımlanması müsaadesinin verilmesi sömürge hükümetlerinde şaşkınlık yaratırken, İngiliz basını ve Kabine içerisinde büyük tepkilere neden olmuştu.⁴⁷

Kanada Başbakanı MacKenzie çok açık bir biçimde vatandaşlarının yeni bir savaş batağına sürüklenmek niyetinde olmadıklarını belirtirken, Avustralya Başbakanı da aynı şekilde karşılık vermiş; Churchill'in bütün dominyon hükümetlerden akın akın gelmesini umduğu türden müspet bir karşılık yalnızca Yeni Zelanda'dan alınabilmişti.⁴⁸

Kraliyet Sussex ve Gordon Highlanders birliklerinin Çanakkale'ye gönderildiği haberi ile İngiliz kamuoyundaki tepkiler daha da yükselmiş; Daily Mail 18 Eylül tarihinde, "*Durdurun Bu Yeni Savaşı*", "*Türklerle Büyük Bir Savaş İçin Hükümet Planı*", "*Fransa ile İtalya Savaşı Karşı. Dominyonlara olağanüstü çağrıda bulunuldu.*" manşetleri ile yayımlanmıştı.⁴⁹ Gerçekten de müttefikler ile yaşanan sorunu yumuşatmak adına 19 Eylül'de Paris'e giden Lord Curzon, Fransa ile beraber İtalya'yı da kaybetmişti. Çatışmayı son derece sakıncalı bulduğunu ve barışı sağlamak adına atılacak en doğru adımın Edirne

⁴⁷ Mustafa Çulfalı, *Çanakkale Krizi ve Lloyd George'un İktidardan Düşmesi: Eylül-Ekim 1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C: XV, Kasım 1999, S 45, s.803-805.

⁴⁸ David Walder, *a.g.e.*, s. 282.

⁴⁹ *A.g.e.*, s.299

ve Trakya'yı kayıtsız şartsız Mustafa Kemal'e bırakmak olduğunu ileri süren Fransa Başbakanı Poincare ile Lord Curzon arasında günler süren şiddetli bir tartışma yaşanmıştı. İtalya Büyükelçisi Count Sforza da Fransızların görüşlerini destekleyerek Doğu Trakya'nın Meriç Irmağına kadar Türklere verilmesini önermişti.⁵⁰

Nihayet 23 Eylül'de Poincare, Sforza ve Curzon bir nota imzalayarak Ankara'ya yollamış; Türkiye, Yunanistan ve Müttefik Devletler arasında yapılacak barış konferansı için bir delege gönderilmesini istemişlerdi. İtilaf Devletleri uzun tartışmalar neticesinde Türklerin Doğu Trakya ve Edirne meselesindeki isteklerini kabul etse de barış antlaşması imzalanıncaya değin Türk askerlerinin Çanakkale'nin güneyinde oluşturulan *tarafsız bölgeyi* ihlal etmemelerini talep etmişti.⁵¹

Ancak gönderilen Nota Ankara'ya henüz ulaşmadan Millî Kuvvetler, *tarafsız bölgeye* girmiş, Harington'ın Türk ordusunun bölgeden çekilmesini rica ettiği telgrafi Mustafa Kemal; tarafsız bölgeyi tanımadığını belirterek yanıtlamıştı. 27 Eylül'de Çanakkale Krizini tekrar görüşmek üzere toplanan İngiliz yönetimi, Lord Curzon'ın diplomatik barış fikrine karşı durarak; ordularını Çanakkale'nin Asya yakasından çekmenin onur kırıcı olacağına kanaat getirmişti. Bunun üzerine Harington'a Türk hükümetine iletmek üzere gönderdikleri bir ultimatoda, Türk ordusu bölgeden çekilmekte direnirse; hava, kara, deniz yollarından tüm İngiliz birliklerinin saldırıya geçeceğini bildirmişti. Harington'dan henüz bir cevap alınmamıştı ancak ultimatodan haberdar olan Poincare, Paris Büyükelçisi'ne kaygılarından bahsederek bu hususta doğacak herhangi bir sorundan Fransa'nın mesul tutulmaması gerektiğini ifade etmişti. Poincare tarafından İzmir'e gönderilen Frank Bouillon, çatışmanın şiddetlenmesini engellemek için ilerleyişin durdurulması hususunda Mustafa Kemal'i ikna etmiş ve Türk hükümetinin taleplerinin kabul edileceği bir barış konferansının teminatını vermişti.⁵²

3 Ekim 1922'de İtilaf Devletleri ve Millî Hükümet arasında başlayan Mudanya Mütarekesi neticesinde Türkler Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ilk defa Batılı Devletlerle eşit şartlarda bir antlaşmaya imza atmış ve Avrupa

⁵⁰ A.g.e., s.306-309.

⁵¹ A.g.e., s.315-316

⁵² Mustafa Çulhalı, *a.g.m.*, s.811-813.

topraklarına yeniden ayak basmayı başarmışlardı. Askerî anlamda kazanılan zaferlere, Sovyet desteği ve Müttefikler arasında yaşanan anlaşmazlıklar da eklenince, Ankara hükümeti varlığını Batılı Devletlere ispat etmiş oldu.⁵³ Antlaşma ile Misak-i Milli sınırları Milli Hükümetin denetimi altına girerken; İngiliz diplomasisi için ağır bir mağlubiyet sayılan mütarekenin ardından Yunan hayranı Lloyd George görevinden istifa etmek zorunda kalmıştı.⁵⁴ Bundan sonraki süreçte nispi bir rahatlama yaşansa da tam manasıyla bir sükûnet henüz sağlanamayacaktı.⁵⁵

1.4. Lausanne Barış Konferansı Sürecinde Türkiye-İngiltere İlişkileri

Millî Hükümetin Müttefik Devletlere Barış Konferansı'nın İzmir'de yapılmasına dair teklifini Lord Curzon birtakım sebepler öne sürerek reddetmiş; konferans yerinin Lozan olarak tayin edilmesinin ardından İngiltere bu defa da toplantıya İstanbul Hükümetini de davet etmek istemişti. Lakin Mudanya Mütarekesi'nin doğrudan doğruya Ankara Hükümeti ile imzalanmasına karşın, İstanbul Hükümeti'nin Konferansa katılmasının antlaşmaya aykırı olduğunu belirten Mustafa Kemal için bu münakaşa saltanat meselesinin çözümlenmesine vesile olmuştu. 1 Kasım 1922'de saltanatın kaldırılmasının akabinde Sultan Vahdettin'in sığınma talebine “*ihtiyatlı*” davranan İngiltere, endişe edilen bir hilafet oyununa kalkışmamış; aksine Sultanın saf dışı bırakılması ile farkında olmaksızın Ankara Hükümeti'nin Lozan'da tek hükümet olmasına destek vermişti.⁵⁶

İlk genel içtimaı 13 Kasım 1922'de yapılması planlanan konferansın katılımcıları Türkiye ve diğer safta İngiltere, Yunanistan, Fransa, İtalya, Japonya, Yugoslavya, Romanya idi. Amerika Birleşik Devletleri'nin müşahit bulunacağı toplantılara ayrıca Türklerin isteği üzerine Sovyet Rusya, Ukrayna ve Gürcistan da davet edilmişti. Türk-Yunan meselesini çözümlmekten daha ziyade Müttefikler ile Birinci Dünya Savaşı'ndan arta kalan sorunların nihayete

⁵³ Baskın Oran (ed.), *a.g.e.*, s.147

⁵⁴ Gönlübol, M., Sar, C., *a.g.e.*, s.47.

⁵⁵ Abdurrahman Bozkurt, *Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 82.

⁵⁶ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.305-308.

ermesi adına büyük önem taşıyan Lozan Konferansı'na iştirak edecek olan ve hukukî, askerî, iktisadî, malî müşavirlerle yirmi kişiyi aşkın Türk temsilci heyetinin başına İsmet Paşa atanmıştı.⁵⁷ Konferansta İngiltere baş temsilcisi olarak ise Lloyd George'un düşüşündeki temel faktörlerden biri sayılan Lord Curzon bulunacaktı.⁵⁸

Türk heyetinin Lozan'a gitmek üzere İstanbul'a ulaştığı esnada, İngiltere'de yapılan seçimleri sebep gösteren Lord Curzon İsmet Paşa'ya konferansın tayin edilen günde başlayamayacağını iletmişti. Lakin seyahat tarihini değiştirmeyerek 11 Kasım'da Lozan'da bulunan İsmet Paşa, konferansın 20 Kasım'a ertelendiğini öğrenince İtilaf Devletleri'ni birer nota ile protesto etmişti. Akabinde anlaşmaya varabilmek adına lüzumlu gördüğü şartları bildiren bir basın toplantısı düzenlemiş; bu tutumu ile Türkiye'nin diğer ülkelere karşı sahip olduğu siyasi muadeleti ispat etmeye çalışmıştı.⁵⁹

İsmet Paşa'nın bu husustaki hassasiyeti, içtimain başında Türkiye'nin İtilaf Devletlerinin uzağında; küçük devletlerin bulunduğu masaya yerleştirildiğini gördüğünde de zuhur etmişti. İsmet Paşa kasıtlı bulduğu bu davranışa karşı çıkmış; daha münasip bir oturma düzeninin tertip edilmesini sağlamıştı. Keza İsviçre Başbakanı'nın açılış konuşmasının akabinde, Lord Curzon'ın programa dahil olmayan bir konuşma yapacağını öğrenen İsmet Paşa; Curzon'ın ardından ansızın kürsüye çıkmış ve Türkiye'nin hür bir devlet olarak sahip olduğu yeni konumunu hatırlatır bir konuşma yapmıştı.⁶⁰

Konferansın ilk safhasında Lord Curzon ve İsmet Paşa arasında sarih bir sözlü çatışma yaşanmış; Lord Curzon Müttefik Devletleri de yanına alarak Türkiye'ye bilhassa İngiltere'nin İstanbul ve Boğazlar 'da asker buldurması ve yeni Yunan Hükümetinin Batı Trakya'daki ordusunu tekrar örgütlemesi hususunda kendi taleplerini kabul ettirmeye zorlamıştı.⁶¹ İtilaf Devletleri, karşılarında bir asır boyunca muhatapları olan Babıali'yi görmek istemiş, Yeni

⁵⁷ Harp Akademileri Komutanlığı, *Lozan Antlaşması, Montreux Sözleşmesi ve Paris Sözleşmesi*, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1987, s.1-2.

⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, "*Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi-Sa.20, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s.121.

⁵⁹ Selma Yel, *a.g.e.*, s.24.

⁶⁰ Sevtap Demirci, *Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2013, s.96-97.

⁶¹ Elif Uyar, *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları, Antalya, 2007, s.39.

Türkiye'nin azim ve iradesini bir imaj meselesi gibi algılamıştı. Osmanlı devrinin devamı gördükleri Türk Hükümeti'nin bu yeni kuvvetli imajı arkasında, ihtiyar ve aciz bir ruh bulmaya çalışmış; yaşanan tüm büyük değişimden bihaber görünmeye uğraşmışlardı.⁶² Ancak yeni Türk Devleti, yaşanan çetin pazarlıklara rağmen barıştan; başta İngiltere olmak üzere Batılı milletlerle ilişkileri iyileştirmekten yana olmuştur.⁶³

Bir duraklama ile yaklaşık sekiz ay kadar süren müzakerelerde en mühim tartışmalar, Boğazların statüsü ve Musul sorunu çerçevesinde yaşanmıştı.

1.5. Türkiye–İngiltere İlişkilerinin Boğazlar Sorununa Yansımaları

İtilaf Devletleri'nin 11 Mayıs 1920'de Osmanlı delegelerine sundukları Sevr Muahedesinde belirtilen hükümlere göre; Boğaziçi, Çanakkale ve Marmara boğazlarından savaş ve barış halinde tüm devletlere geçiş serbestisi verilmişti. Bu serbestiyi sağlamak için, Türk Boğazlarının kontrolü geniş yetkiye sahip bir komisyona bırakılmış; komisyonun başkanlığına da iki yılda bir değişmek üzere İngiltere, İtalya, Fransa ve Japonya seçilmişti. Tayin edilen rejime göre boğazların her iki kısmının da silahsızlandırılmış olması şartı ile beraber İngiltere, Fransa ve İtalya bu bölgelerde ortaklaşa asker bulundurmaya yetkili kılınmıştı. Boğazlardaki Türk egemenliğini yok eden bu muahedeyi Türk Hükümeti asla kabul etmemiş, Boğazlar meselesinde takip edilecek en doğru siyasetin bu geçitlerin Türk hakimiyeti altında bulunmasıyla mümkün olabileceğini Lozan'da Müttefik Devletlere ispatlaya hazırlanmıştı.⁶⁴

İşgal döneminde Boğazlardaki en etkin kuvvet olan İngilizler, Çanakkale'de yaşananlardan çıkardıkları dersle bu bölgeyi tekrar Türk egemenliğine bırakmak istememiş; askerî ve stratejik mevzilerini korumayı amaçlamıştı. Bu sebeple Lozan Konferansı'ndan önce toplanan İngiltere İmparatorluk Savunma Komitesi'nde, Boğazların iki yakasındaki istihkâmların ortadan kaldırılması suretiyle Boğazlardan geçiş serbestisinin mümkün

⁶²Ali Naci Karacan, *Lozan*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 67.

⁶³Elif Uyar, *a.g.e.*, s.42.

⁶⁴Cemal Tukin, *Boğazlar Meselesi*, Pan Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.448-449.

olabileceği hususunda bir mutabakata varılmıştı. Bu sayede eğer Türklerin Boğazlardaki trafiği kesmesi söz konusu olursa, mıntıkların askerden arındırılması bir hafta kadar sürecek ve bu bir haftalık sürede İngiliz donanması Boğazları geçerek Türkiye üzerinde baskı yapabilecekti. Lozan’da İngilizlerin bu talebi, uzun tartışmalar neticesinde A.B.D. ve diğer devletlerce destek görmüş; Türk heyeti Boğazlar bölgesinin askersizleştirilmesine razı olmuştu.⁶⁵

Konferansın ilk oturumunda Türk Hükümetinin Boğazlar meselesinde ne denli taviz verebileceğini görmek isteyen Lord Curzon, önce Türk tezinin anlatılmasını talep etmiş; bu sayede kendi tezini düzenlemeyi amaçlamıştı. Görüşlerini kısaca *“Boğazların genel ulaştırma açısından dünya ticaretine açık bulundurmak yönünde varılacak ortak bir antlaşmayı kabule hazır olduğu...”* şeklinde ifade eden İsmet Paşa; konferansın ileri aşamalarında Lord Curzon’ın bu taktiğine karşılık açıklamalarını daima sona bırakmaya çalışmış⁶⁶, diğer devletler görüşlerini bildirene kadar Türk tezinin ayrıntılarını vermemişti.⁶⁷

Konferansa Karadeniz’e kıyıları olan devlet delegeleri adına Sovyetler Birliği Harici Komiseri Chicherin ve Bulgaristan Başvekili de katılmıştı.⁶⁸ Chicherin’in boğazların tüm devletlerin harp gemilerine kapalı olması teklifi konferansta tartışmaya sebebiyet vermiş; Müttefikler, boğazların Türklerle savaş içerisinde bulunmayan tüm devletlerin muayyen sayıdaki gemilerine daima açık olmasını istediklerini beyan etmişti. Chicherin, Rusya Çarlığının Akdeniz’e inmek için istediği boğazlardan serbest geçiş hakkından vazgeçmeye razı olduğunu; ancak bunun şimdi Karadeniz’in diğer tüm ülkelerin donanmalarına kapalı olması şartı ile mümkün olacağını belirtmişti. Zira Komünist Hükümet denizlerde oldukça güçsüzdü.⁶⁹ Konferansta, geçmişte cephe aldıkları tezleri savunan İngiltere ve Sovyet Rusya arasında kuvvetli bir fikir çatışması yaşanmış; İngilizler Karadeniz’de Rusları kontrol edebilme

⁶⁵ Abdurrahman Bozkurt, *a.g.e.*, s.103.

⁶⁶ Selma Yel, *a.g.e.*, s.26.

⁶⁷ Ömer Kürçüoğlu, *a.g.e.*, s.322.

⁶⁸ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938 Cilt III*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2016, s.106.

⁶⁹ Phillip P. Graves, *a.g.e.*, s.143.

arzusunda iken, Ruslar kendi sahaları olarak tutmak istedikleri denize yabancı filoların erişmesini önleme çabasına girmişti.⁷⁰

İngiltere, ticaret gemileri için Türkiye tarafsız olduğu müddetçe barış ve savaşta tüm ülkelere tam geçiş serbestisi; Türkiye'nin savaşa katılması halinde Türkiye'nin düşmanlarına yardım etmemek koşulu ile tam geçiş serbestisi, savaş gemileri için ise; barışta, Türk limanlarında diğer devletlere ait savaş gemilerinin sayı ve konaklama süresini sınırlamak haricinde tam geçiş serbestisi; savaşta, Türkiye tarafsız olduğu müddetçe barış zamanındaki gibi tam geçiş serbestisi, Türkiye'nin savaşa katılması halinde sadece tarafsız harp gemileri için tam geçiş serbestini önermişti.⁷¹

Türkiye'nin kendi tezini sunmasının ardından İtilaf Devletleri temel görüşlerini tekrar gözden geçirmiş ve Türkiye lehine birtakım değişiklikler yapılmasına razı gelmişti. Yeniden düzenlenen projede yer alan serbesti ilkesine göre Boğazlarda geçerli kılınacak statü ne Romanya'nın istediği mutlak açıklığı ne de Sovyetlerin tavsiye ettiği mutlak kapalılığı ihtiva etmişti.⁷² Nihayetinde Türk heyetinin İngilizlerin görüşüne yakın olması ile daha sonra Montreux'de tamamlanacak olan, sınırlandırılmış bir serbestinin ve Boğazlarda Türk egemenliğinin ortaya koyulduğu Türk tezi büyük ölçüde kabul görmüştü.

Yaşanan tüm uyuşmazlıkların sonunda Boğazlar Mukavelesine uygun olarak tahdit edilen Türk tezi çerçevesinde Boğazlar Komisyonu'nun kurulması ile ilgili çalışmalar başlatılmıştı.⁷³ 1 Şubat 1923'de Konferans tarafından tasdik edilen sözleşme taslağı 24 Temmuz 1923'te Lozan Boğazlar Sözleşmesi halini almış; sözleşme ile Türkiye, Gelibolu yarımadası ve İstanbul'da bir garnizon bulundurma hakkına sahip olmuştu.⁷⁴ Sözleşmenin birinci maddesi "*Bağıtlı Yüksek Taraflar aşağıda "Boğazlar" genel deyimi ile anılan Çanakkale oğazi, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazında, denizde ve havada serbest geçiş ve*

⁷⁰ Feridun Cemal Erkin, *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*, Başnur Matbaası, Ankara, 1968, s.56.

⁷¹ Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.320-321.

⁷² Selma Yel, *a.g.e.*, s. 42.

⁷³ Abdurrahman Bozkurt, *a.g.e.*, s.148.

⁷⁴ Bülent Gökay, *a.g.e.*, s.193.

serbest gidiş-geliş ilkesini kabul ve açıklamak konusunda anlaşmışlardır."⁷⁵ şeklinde düzenlenmişti.

Sovyet Rusya Boğazlar rejiminde Karadeniz ülkelerinin söz sahibi olması gerektiği görüşüyle, imza attığı Lozan Antlaşması'nı daha sonra protesto etmiş; Boğazlar Komisyonunda da temsilci bulundurmama kararı almıştı.⁷⁶ Esasen Türkiye de antlaşma şartlarından tam anlamıyla memnun olmamış, gerçekleşmesi beklenen değişiklikler için uygun koşullar oluşuncaya kadar, o günün gerektirdiklerine göre davranmak durumunda kalmıştı.⁷⁷

Zira Konferans zamanı Boğazlar bölgesinin İtilaf Devletlerinin, Musul'un ise İngilizlerin kontrolü altında olmasının yanı sıra; İngiltere'nin gizlice Yunanistan'ı savaşa hazırladığı söylentileri mevcuttu. Ayrıca İngiltere, isteklerini kabul ettirebilmek adına ikili görüşmelerde Türkiye'yi Kilikya meselesinde destekleme sözü vermiş; başta kapitülasyonlar olmak üzere birçok hususta Türkiye'den yana bir tavır sergilemişti. Diğer taraftan da Türkiye'ye desteği azaltmak için gerekli tedbirleri almış; bilhassa Fransa'yı, Boğazlar ve Musul meselesinde Türkiye'den yana olursa Osmanlı borçları hususunda yalnız bırakmak ile tehdit etmişti. Nihayetinde genel bir silahsızlanmanın sağlanacağı ve barışın korunacağı sözü verilen Lozan Konferansı'nda İsmet Paşa, "*Türkiye Devleti'nin de barış müessesesi olarak kurulduğunu göstererek*" sözleşmeyi imzalamıştı.⁷⁸

1.6. Musul Sorunu Kapsamında Türkiye – İngiltere İlişkileri

Birinci Dünya Savaşı sırasında artan petrol ihtiyacının çok büyük kısmını A.B.D. tarafından karşılayan İngiltere ve Müttefik Devletler büyük bir rekabet içerisine girmiş, bilhassa İngiltere bu dönemde petrol politikalarını farklı açılardan şekillendirmişti. Savaşın başladığı günlerde Türk Petrol Şirketi'ndeki Alman hisselerini elde eden ve şirketin %72,5'ine sahip olan

⁷⁵ İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.149.

⁷⁶ Yüksel İnan, Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi, Turhan Kitabevi, Ankara, 1995, s.30.

⁷⁷ Kamuran Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991, s.97.

⁷⁸ Selma Yel, *a.g.e.*, s.46-49.

İngiltere, hakimiyet kurmaya hazırlandığı Arap topraklarında petrol arama hakkı bulunan en başat kuvvet konumuna gelmişti.⁷⁹

İngiltere Mezopotamya'nın işgali ile ilgili 1906 ve 1911 yıllarında hazırlıklarını yapmış ancak planlarında Musul Vilayetine yer vermemiş, Körfez'in güvenliği adına Basra operasyonlarını yeterli görmüştü.⁸⁰ Öyle ki Doğu Anadolu'da etkili olacağı öngörülen Rus sahasına sınırdaş olmak istemeyen İngiltere, 1916'da imzalanan Sykes-Picot Antlaşması ile Musul'u Fransa'nın hakimiyetine bırakmıştı. Fakat Rusya'nın sahneden çekilmesi ve petrol konusunun İngiltere'nin stratejik hesaplarına eklenmesi ile İngiltere, Musul'dan vazgeçmesi hususunda Fransa'yı uzlaşmaya zorlamıştı.⁸¹

30 Ekim 1918'de Osmanlı Devleti ile imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 7. ve 16. Maddelerini⁸² bahane eden İngilizler, savaşla alamadıkları Musul'u 8 Kasım 1918'e işgal etmişti.⁸³ Aynı gün İngiltere ve Fransa, ele geçirilen Osmanlı topraklarında yaşayan halklara hitaben "*Türk boyunduruğu altında yaşayan halkların kurtarılması*" amacı güttüğünü iddia ettikleri müşterek bir bildiri yayınlamıştı. Kendinden önceki düzenlemelerle çelişki içerisinde olan bildiride, yerli halkların "*kendi özgür seçimleriyle ve kararlarıyla kendi ulusal yönetimlerini oluşturmalarının sağlanacağı*" ve söz konusu yönetimlere "*destek ve etkin yardım*"larda bulunulacağı belirtilmişti. Ancak aynı tarihte İngiliz yetkililer, Mezopotamya'nın idaresini Şerif Hüseyin'in oğulları Zaid ve Abdullah'a teklif ederek asıl niyetlerini ortaya koymuştu.⁸⁴

Musul'un işgalinin ardından İngilizler bölgede birçok faaliyette bulunmuş, 17 Kasım 1918'de Şeyh Mahmud isimli bir aşiret şefini kullanarak; Türk halkının yoğun olduğu Kerkük, Süleymaniye, Erbil, Uzunköprü ve Sina'yı da kapsayan bir bölgede İngiliz himayesinde bir "*Kürt Emirliği*" kurulmasını sağlamıştı. Yine 2 Ağustos 1919'da Musul ve Kerkük bölgesinde

⁷⁹ Nevin Yazıcı, *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s.28.

⁸⁰ A.g.e., s.28.

⁸¹ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu- Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, Otopsi Yayınları, İstanbul, 2003, s.82-83.

⁸² İsmail Soysal, a.g.e., s.12-13. Madde 7: Müttefiklerin, kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması. Madde 16: Hicaz'da, Asir'de, Yemen'de, Suriye'de ve Irak'ta tüm garnizonların en yakın Müttefik komutanlarına teslim olmaları...

⁸³ Nevin Yazıcı, a.g.e. s.29.

⁸⁴ İhsan Şerif Kaymaz, a.g.e., s.79-80.

yaşayan halkı Osmanlı'ya karşı ayaklandırmaya çalışmış, ancak tüm bu çabalara karşın bilhassa Süleymaniye'de yaşayan Türk, Arap ve Kürt halkları karşı hareket başlatarak İngilizleri başarısızlığa uğratmıştı. Bölgede çatışma ve anlaşmazlıklar devam ederken 28 Ocak 1920'de Mustafa Kemal ve Heyet-i Temsiliye üyelerinin aldığı "*Ahd-ı Milli*" kararlarıyla Musul, "*fiilen, hükmen ve ayrılık kabul etmez bir şekilde*" Misak-ı Millî sınırları içerisinde kabul ve ilan edilmişti.⁸⁵

Irak, Ekim 1922'de imzalanan İngiliz-İrak Antlaşması neticesinde İngiltere'nin himayesi altına girmiş; ancak Türkiye Sevr Antlaşması'nı kabul etmediği için Musul, Irak'ta kurulan meşrutî krallığa dahil edilememişti. Bu sırada Anadolu'da devam eden kurtuluş mücadelesi, Türk ve Kürt halkının oluşturduğu Musul bölgesinde bir hareketliliğe sebep olmuş ve İngilizlere karşı ayaklanmalar başlamıştı. Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Lord Curzon, Irak Kralı Faysal ile bir antlaşma imzalayarak Irak'ı Londra'nın politikasına çekmeyi başarmış ve bir süre sonra Irak kuvvetleri ile desteklenen İngiliz birlikleri Türkiye'ye karşı bir savaşa girişmişti. Bu harekât ile İngiliz Hükümeti uluslararası hukuku çiğneyerek ele geçirdikleri Musul'a süresiz olarak yerleştiklerini açıklamıştı.⁸⁶

Anadolu'nun Batı Cephesi'nde Yunan Ordusu ile çatışmalar sürerken, Mustafa Kemal'in Millî Savunma Bakanlığı'na verdiği "*Musul'un kurtarılması amacıyla Revandiz bölgesine bir kısım kuvvet gönderilmesi*" talimatının üzerine; Özdemir Bey (Ali Şefik Özdemir) komutasında bir heyet görevlendirilmişti. 31 Ağustos 1922'de topladığı milislerle İngilizlere karşı saldırıya geçerek "*Derbent Muharebesi*"nde zafer kazanan Özdemir Bey, Musul'la bağlantı kurmayı başarmıştı. Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da 7 Eylül tarihinde Doğu ve El Cezire Komutanlıklarına gönderdiği telgrafla "*Musul'un silahla alınacağı*" bilgisini vermiş; Musul ve Kerkük'e yapılacak taarruz için harekât planını açıklamıştı. Ancak Mudanya mütarekesinin

⁸⁵ Tahir Kodal, *Paylaşılmayan Toprak- Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.50-55.

⁸⁶ A.g.e., s.57-60.

imzalanması ve Lozan Konferansı'nın başlayacak olması bir süre için askerî yöntemlerden vazgeçilmesine neden olmuştu.⁸⁷

Lozan'a giden Türk Heyeti'ne Musul meselesi ile ilgili verilen direktifler şu şekilde idi: “*Kerkük, Süleymaniye ve Musul Sancakları istenecek, karşılığında İngiltere'ye petrol ve benzeri konularda ayrıcalık tanınabilecektir. Güçlük çıkarsa, Hükümet'ten talimat istenecektir.*”⁸⁸ Bu madde ile anlaşıldığı üzere, Türkiye'nin doğrudan egemenlik haklarına ilişkin Boğazlar, kapitülasyonlar, Ermeni yurdu ve askerî kısıtlamalar gibi konularda oluşacak anlaşmazlıklar için görüşmelerin sonlandırılması göze alınmışken; Musul ile ilgili kesin bir duruş söz konusu olmamıştı. Bunun nedenlerinden biri, askerî gücü ve teknolojisi ile Türkiye'den oldukça üstün olan İngiltere ile savaşmanın bedelinin ağır olacağı gerçeği idi. Diğer yandan Musul'un Anadolu'nun ana merkezlerine uzak bir konumda yer alması sebebiyle bölgeye yapılacak askerî operasyonlar, ulaşım ve iletişim zorlukları yüzünden son derece riskli bir ihtimaldi. Ayrıca yalnızca petrol gelirinden faydalanacak olan Türkiye'ye kıyasla, petrolü çıkarıp işlemek ve taşımak için gereken tüm maddî imkanlara ve teknolojiye sahip olan İngiltere için petrol; karar mekanizmalarının belirleyicisi konumundaydı. Toprağın tarımsal veriminin düşük olması da Musul'un Türk ekonomisine bir katkı sağlamayacağını aksine yük oluşturabileceğini gösteriyordu.⁸⁹

Lakin yine de Türkiye'nin Musul meselesinde mücadele vermesi için Kürt sorunu gibi oldukça önemli bir faktör bulunmakta idi. Türk ulusçuları beşerî yönden Anadolu'nun bir parçası olan Musul'u kaybetme olasılığı dahilinde, Kürtlerle stratejik ve sürekli bir birlik oluşturma planlarının darbe alacağını düşünüyordu. Üstelik İngiliz emperyalizmi tarafından Türklere karşı bir *irredentisme* silahı olarak kullanılacak Kürt bloğu, Anadolu'da yaşayan Kürtlerin denetimi açısından da tehlike arz ediyordu. Zira Anadolu'daki bütün Müslüman unsurların Türk ulusal kimliği çatısı altında birleşmesi temel amaçtı. Nitekim Lozan görüşmelerinde henüz Türk ulusal kimliğine sahip olmayan Müslümanlara azınlık statüsünün tanınmaması da bu amaca ilişkin bir

⁸⁷ Cemal Kemal, “*Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Musul Meselesi*”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, S 40, Kasım 2007, s.670-672.

⁸⁸ İhsan Şerif Kaymaz, *a.g.e.*, s.238.

⁸⁹ *A.g.e.*, s.244-245.

davranıştı.⁹⁰ Bu bağlamda Musul, askerî güç ile mümkün olmasa dahi gayretli bir diplomasi yöntemi ile yeniden kazanılmaya çalışılacaktı.

Musul meselesinin bir toprak meselesi olması hasebiyle, görüşmelerinin 27 Kasım 1922 tarihli Arazi Komisyonu'nda yapılması kararlaştırılmış; ancak İngiltere bu meseleyi konferansa katılan tüm delegeler karşısında tartışmak istemediğinden, resmî müzakerelerden evvel Türk ve İngiliz temsilcileri bir takım özel görüşmeler yapmıştı. Zira Lord Curzon, Musul meselesini doğrudan konferans gündemine almakla kamuoyunda İngiltere'nin Kerkük ve Musul'da ekonomik çıkarlar peşinde koşan sömürgeci bir devlet olduğu algısını oluşturmaktan çekiniyordu. Ayrıca Fransa ve İtalya'yı da tüm çabalarına rağmen bu hususta İngiltere tarafında yer almaya ikna edememişti.⁹¹

Lord Curzon'ın bir diğer kaygısı Türkiye'nin en kuvvetli kozlarından biri olan Musul meselesini gündeme getirmesi ile İsmet Paşa'nın en başından konferansa hâkim olacağı fikri olmuştu. Bu sebeple Curzon *Ülke Askerî Sorunlar Komitesi'nin* başkanlığını alarak, İngiltere lehine işleyecek konulara öncelik vermek suretiyle düzenlemeyi akıl etmişti. İsmet Paşa'nın tercihi de ikili görüşmelerden yana olmuş, 27 Kasım 1922'de taraflar sabah kahvaltısında bir araya gelmişti. İsmet Paşa'nın petrol konusuna vurgu yaparak, Türkiye'nin fakir bir ülke olduğu ile ilgili sözlerine cevaben Curzon; Musul meselesinin petrol meselesi olmadığını, konunun şirketlerle yapılacak özel müzakerelerde tartışılmasını yeğlediğini söylemişti.⁹²

Görüşmeler sürerken 28 Kasım 1922'de toplanan Arazi Komisyonu'nda Anadolu'nun doğu sınırları konu edilmiş, toplantı sonunda Musul meselesinin komisyonda tartışılması kararı alınmıştı. Lakin bu karara rağmen, taraflar arasında ikili görüşmeler devam etmiş; 30 Kasım'da İngiltere Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı ve Türkiye'nin ikinci delegesi Rıza (Nur) tekrar bir araya gelmişti. Bu görüşmede İngiltere meselenin çözümünün Türkiye'ye Musul petrolerinden pay verilmesi ile mümkün olabileceğini düşünmüştü. Ancak bu fikir Türkiye'nin Lozan'da savunduğu tezin tam karşısında yer alıyordu.⁹³

⁹⁰ İhsan Şerif Kaymaz, *a.g.e.*, s.245-246.

⁹¹ Tahir Kodal, *a.g.e.*, s.71.

⁹² Mim Kemal Öke, *Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)*, İz Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.194.

⁹³ Tahir Kodal, *a.g.e.*, s.74.

İngiliz Hükümeti Lord Curzon'dan konferansın kesilmesi söz konusu olsa dahi hiçbir uzlaşma arayışına girmeksizin Musul meselesinde direnmesini istemişti. Bu talimatlar doğrultusunda Curzon tutumunu sertleştirerek baskı politikalarını uygulamaya başlamış, teati edilen muhtıraların ardından görüşmeler çıkmaza girmişti. Konferansın kesintiye uğraması ihtimalinin üzerine 21 Aralık 1922'de Mustafa Kemal, Fevzi Paşa'ya bir telgraf göndererek orduların hızlı bir şekilde harekete hazır hale getirilmesini istemiş; Doğu Trakya ve İstanbul'un işgali ve buna eş zamanlı olarak Musul'a düzenlenecek operasyon için bir harekât planı hazırlanmıştı.⁹⁴

İngiltere'nin 9 Ocak 1923'de Musul ve çevresinde uyguladığı ağır askerî saldırılar ile yumuşamaya yüz tutan ilişkiler daha da gerginleşmiş⁹⁵, yaklaşık iki ay süren görüşmeler neticesinde çözüme kavuşamayan Musul meselesinin 23 Ocak 1923'te Lord Curzon'ın başkanlık ettiği I. Komisyon'da resmî yoldan tartışılmasına karar verilmişti.⁹⁶

İsmet Paşa Lozan'da Türk tezini açıklarken meseleyi hukukî, askerî, siyasî, ekonomik, etnografik ve stratejik açılardan ele almış; İngiliz tezini oluşturan gerekçelerin kifayetsizliği üzerinde durmuştu.⁹⁷ 500.000 civarında olan bölge nüfusunun çoğunluğunun Türk ve Kürtlerden meydana geldiğini belirten Türk heyeti, Kürtlerin Turan ırkından geldiğini ve Türklerle bir arada yaşamayı arzu ettiklerini belirtmişti. Diğer yandan Araplar bölgede azınlık durumunda olduğundan Musul'un Irak'a bağlanmasının doğru olmadığı vurgulanmıştı. İsmet Paşa, Ekim 1922'de yapılan anlaşma ile Irak'ın toprak bütünlüğünü muhafaza etmeyi amaçladığını söyleyen İngiltere'nin; Skyes-Picot ile Musul'u Fransız hakimiyetine bırakarak, vilayetin Irak'tan ayrılabilceğini kabul etmiş olduklarını hatırlatmış; İngiltere'nin çelişkilerini masaya yatırarak konumunu sağlamlaştırmıştı. Ayrıca Musul'un Anadolu'nun bir uzantısı olduğunu dile getiren İsmet Paşa, Musul'u Akdeniz'e bağlayacak demiryolu projesi tamamlandığında buranın Irak'tan çok Anadolu'ya tabi olacağını dile getirmişti. Hukukî açıdan bakıldığında da İngiltere'nin Musul'u işgalinin gerek

⁹⁴ İhsan Şerif Kaymaz, *a.g.e.*, s.260-263.

⁹⁵ Tahir Kodal, *a.g.e.*, s.95.

⁹⁶ *A.g.e.*, s.99.

⁹⁷ Nevin Yazıcı, *a.g.e.*, s.33.

uluslararası hukuka gerek Wilson ilkelerine aykırı olduğu ortaya konmuş, Musul konusunda kararlı bir tutum sergilenmişti.⁹⁸

İngiltere ise mandater devlet olması hasebiyle Cemiyet-i Akvam'a karşı sahip olduğu mükellefiyetini dile getirmiş, Musul'a ilişkin farklı bir etnik tablo ortaya koymuştu. Bunun yanı sıra Türk heyetinin Musul'da yapılmasını önerdiği plebisite karşı çıkmıştı.⁹⁹ Lord Curzon, meselenin Musul'un kaderinin kesin olarak tayin edilmesinden ziyade; Türk toprakları ile mandat altındaki Irak arasında bir sınır çizgisinin belirlenmesi olduğu vurgulamış, plebisit ile ilgili şu açıklamayı yapmıştı:

"Kürdistan'da bir plebisit yapıldığını düşünelim. Neler olacaktır? İsmet Paşa'nın dediği gibi halk durmadan yer değiştirmektedir. Kürtlerden çoğunluğun ve Araplardan büyük bir kısmının okuma yazması yoktur. Nasıl oy verileceğini bilemeyeceklerdir; çünkü, bütün ömürleri boyunca, hiçbir seçim sandığı görmemişlerdir; böyle bir sandık gördükleri zaman da onu kaldırıp insanın başına atmaları beklenebilir..."¹⁰⁰

Lord Curzon Musul meselesinin çözümüne ilişkin en uygun yöntemin Cemiyet-i Akvam tarafından tarafsız bir soruşturma yapılması olduğunu söylemiş, lakin İsmet Paşa Musul'un Türkiye'nin millî mevcudiyeti ile ilgili bir mesele olduğunu hatırlatarak bu tavsiyeyi reddetmişti. Curzon ayrıca, barış sağlandığında cemiyete girmek arzusunda olan Türkiye'nin; örgütle iş birliği içerisinde olmasının bu süreci kolay hale getireceğini ima etmişti. Nitekim, önerisi kabul olmadığı takdirde Lozan'dan ayrılacağını belirten Curzon; Musul sorununun Konsey'e taşınmasına ilişkin belirlediği yöntem gereğince kısa süre içerisinde Cemiyet-i Akvama başvurmuştu.¹⁰¹

Türk heyetinin önerisi ise meselenin evvela iki devlet arasında bir sene içerisinde gerçekleşecek müşterek bir anlaşma ile çözüme kavuşması, bu sebeple Musul konusunun Konferans programından çıkartılması yönünde olmuştu.¹⁰² Nihayetinde Lozan Antlaşma'nın düzenlenen 3/2 maddesi ile şu karar alınmıştı:

"Türkiye ile Irak arasındaki sınır dokuz ay içerisinde Türkiye ile İngiltere arasında anlaşma yoluyla saptanacaktır. Belirlenen süre içinde iki hükümet arasında bir anlaşma

⁹⁸ Baskın Oran, *a.g.e.*, s.260-261.

⁹⁹ Hasan Berke Dilan, *Türkiye'nin Dış Politikası 1923-1939*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, 1998, s.29.

¹⁰⁰ *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Birinci Takım Cilt: I, Kitap I., (Çev. Seha L. Meray), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s.372.

¹⁰¹ İhsan Şerif Kaymaz, *a.g.e.*, s.282-285.

¹⁰² Hasan Berke Dilan, *a.g.e.*, s.31.

olmadığı takdirde, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi'ne sunulacaktır. Sınır çizgisi kararlaştırılıncaya kadar, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı arazinin şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunulmayacağını karşılıklı olarak yükümlenirler.”¹⁰³

İlgili düzenleme ile beraber Musul meselesi Cemiyet-i Akvama bırakılmış ancak bu durum Türk Meclisinde bir takım sert tartışmalara neden olmuştu. İngiltere ile savaşmanın büyük bir risk olacağını düşünen Mustafa Kemal ise “Musul’u vermemekte ısrar edersek muharebeye dahil oluruz” sözleri ile varılan sonucu savunmuştu.¹⁰⁴

İngiltere’nin ikili görüşmeler için 5 Ekim 1923 tarihinde Türkiye’ye başvurmasını müteakip, Haliç Konferansı 19 Mayıs 1924’te başlamış; Fethi Okyar başkanlığındaki Türk heyeti ile Irak Yüksek Komiseri Sir Percy Cox’un başında bulunduğu İngiliz heyeti tezlerini yeniden ortaya koymuştu. Fethi Bey konuşmasında, Lozan’da belirtilen coğrafi ve etnik unsurlara değinmiş; Ankara’dan almış olduğu talimatlar doğrultusunda Musul, Kerkük ve Süleymaniye’nin Türkiye’ye bırakılmasını talep etmişti. Bunun yanı sıra Musul’un Türkiye’den ayrılmasının bir güvenlik problemi oluşturacağından bahsetmişti. Sir Percy Cox ise Lord Curzon’dan daha ileri gitmiş; beklenmedik bir biçimde, bölgede yaşamış olan Hristiyan *Nasturileri*¹⁰⁵ öne sürerek Hakkari’yi de istemiş; bu yöntemle sorunu doğrudan Cemiyet-i Akvama taşımaya çalışmıştı. Anlaşmanın sağlanamaması üzerine kesintiye uğrayan Konferanstan bir süre sonra İngiliz tahriki ile Türk-Irak sınırında Nasturi ayaklanması başlamış, İngilizlerin destek verdiği ayaklanmayı Türkiye kısa zamanda bastırmıştı.¹⁰⁶

¹⁰³Reha Parla (Der.), *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti’nin Uluslararası Temelleri Lozan Montrö Türkiye’nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler (Suriye, Irak, İran, SSCB, Bulgaristan, Yunanistan) NATO, AET, AVRUPA KONSEYİ, KIBRIS, EGE, ADALAR, Sevr Tehlikesi, Tezel Ofset, Lefkoşa, 1985, s.3.*

¹⁰⁴Baskın Oran, *a.g.e.*, s.262.

¹⁰⁵ Nasturiler, Doğu Asur Kilisesi’nin kurucusu ve İstanbul Patriki Nestorius’un ortaya çıkardığı Ortodoks mezhebine mensupturlar. Nestorius’a göre İsa hem Tanrı hem de insan olmak üzere iki tabiatlıdır. Meryem Tanrı’nın annesi değil, insan annesidir; bu sebeple İsa insan olarak doğduktan sonra Tanrı tabiatını kazanmıştır fikrini savunur. Nestorius, çok tartışılan öğretileri sebebiyle Patriklik makamından azledilerek aforoz edilmiştir. Önce Antakya ardından Mısır’da birçok farklı bölgeye sürgün edilmiş, 451 yılının sonunda Panapolis’te ölmüştür. Efes Konsili’nin (M.431) öğretilerini tanımayarak Nestorius’un öğretilerine sadık kalan Nasturi Hristiyanlar, yaşanan baskılar neticesinde sayıca azalmış olsalar da günümüzde halen Suriye ve Kıbrıs’ta kendilerine rastlanmaktadır. (bkz. Kadir Albayrak, *Keldaniler ve Nasturiler*, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.72-78.)

¹⁰⁶ Hasan Berke Dilan, *a.g.e.*, s.32-35.

Haliç Konferansı'nın başarısızlığa uğramasının ardından İngiltere, Lozan'da öne sürdüğü teklifi gereğince meseleyi Cemiyet-i Akvama taşımak istediğini Türkiye'ye bildirmişti. Türk Hükümeti ise bu adımdan evvel İngiltere ile bir görüşme daha gerçekleştirerek, petrol konusunu İngiliz menfaatleri doğrultusunda çözüme kavuşturmanın Türkiye'nin lehine olup olamayacağını öğrenmek istemişti. Lakin bu çabalardan da sonuç alınamayınca 20 Eylül 1924'te mesele Cemiyet-i Akvamın gündemine alınarak görüşülmeye başlanmıştı.¹⁰⁷

Görüşmelerin sürdüğü sırada, Musul'daki Türk ve İngiliz kuvvetleri arasında başlayan çatışmalar sebebiyle Türkiye, Cemiyet-i Akvama Türkiye ile Irak arasında geçici bir sınır belirlenmesi hususunda başvuruda bulunmuş ve tayin edilen *Brüksel Hattı*'na uyulmasını talep etmişti. Tarafsız devletlerce oluşturulan Musul İnceleme Komisyonu'nun¹⁰⁸ araştırmalarına başlamasını müteakip 13 Şubat 1925'te Şeyh Sait İsyanı çıkmış, komisyon çalışmalarını bu ayaklanmanın gölgesinde gerçekleştirmişti. 16 Temmuz'da Cemiyet-i Akvama sunulan ve ardından Türkiye ve İngiltere'ye gönderilen rapor ile, İngiliz taleplerini tam olarak karşılayan karar bildirilmiş; Musul İngiliz mandası altında bulunan Irak'a bırakılmıştı.¹⁰⁹

Kararın açıklanması Türkiye'de büyük bir tepkiye yol açmış; Türkiye Cenevre'de görevli mümessilini geri çekmişti. Mustafa Kemal konu ile ilgili yaptığı konuşmada, Musul meselesi hasebiyle Avrupa'nın halen Doğu milletlerini sindirmek arzusunda olduğunu hissettirdiklerini dile getirmiş; Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey ise bu duruma razı olunmadığını ve Türkiye'nin Musul üzerindeki hakimiyetinin sürdüğünü belirtmişti. Cemiyet-i Akvamın bildirdiği kararın ertesi günü, Türkiye karara olan tepkisini göstermek amacıyla 17 Aralık'ta Sovyetler Birliği ile Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması imzalamıştı.¹¹⁰

¹⁰⁷ Ömer Kürküoğlu, *a.g.e.*, s.355-356.

¹⁰⁸ Komisyon üyeleri: İsveç'in Bükreş Elçisi Carl Einar Thure af Wirsén, Belçika Ordusu'ndan emekli Albay Albert Paulis ve coğrafya uzmanı olan eski Macaristan Başbakanı Kont Pal Teleki idi. Ayrıca Cemiyet-i Akvam görevlilerinden İtalyan M. Roddolo ve İsviçre'den Kont Horace de Pourtales de sekreter olarak bulunmakta idi. (Bkz. İhsan Şerif Kaymaz, *a.g.e.*, s.424.)

¹⁰⁹ Nevin Yazıcı, *a.g.e.*, s.36-37.

¹¹⁰ Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 265.

Tevfik Rüştü Bey ve Chicherin'in imzaladığı paktta aşağıda yazılı maddeler üzerinde anlaşmaya varılmıştır:

“Madde 1: Bağlı Taraflardan birine karşı üçüncü bir ya da birkaç Devletçe, bir askersel eylemde bulunulduğunda, öteki Bağlı Taraf birincisine karşı tarafsızlığını sürdürmeği yükümlenir.

Madde 2: Bağlı Taraflardan her biri, ötekine karşı her türlü saldırıdan kaçınmayı yükümlenir. Bağlı taraflardan her biri üçüncü bir ya da birkaç Devletçe öteki Bağlı tarafa karşı yöneltilen hiçbir ittifaka ya da siyasal nitelikte hiçbir antlaşmaya ve bunun gibi, üçüncü bir ya da birkaç Devletçe öteki Bağlı Tarafın kara ve denizden güvenliğine karşı yöneltilen hiçbir ittifaka ya da antlaşmaya katılmamayı yükümlenir. Bundan başka, Bağlı Taraflardan her biri, üçüncü ya da birkaç Devletçe öteki Bağlı Tarafa karşı yöneltilen hiçbir düşmanca eyleme katılmamaya yükümlenir.”¹¹¹

Ancak bu antlaşma, gerek bir ittifak niteliği taşıyor olması gerekse Sovyetler Birliği'nin Cemiyet-i Akvamın dışında bulunması hasebiyle; Türkiye'nin uluslararası alandaki yalnızlığını gidermeye yetmemişti. Pakta göre Sovyetler Birliği'nin, Türkiye'nin Musul için gireceği bir savaşı doğrudan desteklemesi mevzubahis değildi. Yine de bu yakınlaşma, İngiltere ve Cemiyet-i Akvama karşı manevi bir dayanak oluşturabilir fikri mevcuttu.¹¹²

Diğer yandan 1924-1925 seneleri arasında İtalya, Türkiye'nin Batı bölgelerinde savunma tedbirlerini artırmış, bu dönemde yaşanan Musul krizi ve Locarno Antlaşması'nın imzalanması iki devlet arasındaki ilişkileri son derece etkilemişti. İtalya, Musul krizinin Türkiye'nin aleyhine sonuçlanmasını müteakip oluşacak sarsıntı ile Anadolu'dan pay alabilme umudu taşımaktaydı. Ayrıca İtalyan iktidarında bulunan Mussolini'nin çıktığı ani Akdeniz gezisi de Türk Hükümeti için İtalya'nın Anadolu üzerindeki planları hususunda ciddi endişe yaratmıştı.¹¹³ Türkiye, her ne kadar Divan'ın Musul kararına karşı çıksa da tam da bu dönemde ortaya çıkan İtalyan tehdidi; Musul meselesinde Türkiye'yi kaçınılmaz uzlaşmaya sürükleyen faktörlerden biri olmuştu.

Türk Hükümeti uzun süren ve sonuca bağlanamayan görüşmeler süresince Musul'u bırakmayacağını çok kere ifade etmesine karşın, nihayetinde daha fazla direnmeyerek Cemiyet-i Akvamın kararını kabul etmiş; sınır, iyi

¹¹¹ İsmail Sosyal, *a.g.e.*, s. 276.

¹¹² Ömer Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, s.368.

¹¹³ Dilek Barlas, Serhat Güvenç, *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939) Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları*, (Çev.: Barış Cezar), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2014, s.114-115.

komşuluk ilişkileri ve genel hükümlerden oluşan Ankara Antlaşması'nı 5 Haziran 1926'da imzalayarak Musul'un Irak'a verilmesini tasdik etmişti.¹¹⁴

Antlaşmanın sınır ile ilgili olan birinci kesiminde Türk-İrak sınırı belirlenmiş, iyi komşuluk ilişkilerinin korunmasına ilişkin ikinci kesimde sınırın denetimi ve korunmasına yönelik işlemler açıklanmış; genel hükümleri içeren üçüncü kesimin 14. Maddesinde ise “25 yıl süre ile, Türkiye'nin Irak'ın belirli petrol gelirlerinden %10 pay alacağı” belirtilmiştir. Ek olarak Türkiye Dış İşleri Bakanı'na arz edilen mektupta Türkiye'nin Musul'u bırakmasına karşılık olarak sunulan petrol gelir payının, istenirse beş yüz bin İngiliz Lirası olarak da ödenebileceği yazılmıştır ve Türk Hükümeti bu teklifi tercih etmiştir.¹¹⁵

Musul meselesini nihayete erdiren bu kararın verildiği süreçte, Türkiye yeni kurulan Cumhuriyet rejimi ile bir dönüşüm içerisinde idi. Batılılaşmaya yönelik gerçekleştirilmeye başlanan inkılaplar bu dönüşümün ilk adımlarını oluştururken, Türkiye'nin Batı'nın en kuvvetli yüzlerinden biri olan İngiltere ile ilişkilerini iyileştirmesi elzem görülmüştü.¹¹⁶ Bu bağlamda Musul meselesinin çözümü, Lozan sonrası kilitlenen dış ilişkilerin rahatlamasına vesile olmuş; bundan sonra İtalyan ve Fransız ilişkileri de normale dönmeye başlamıştı.¹¹⁷

¹¹⁴ E. Semih Yalçın, *Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi*, (Ed. Berna Türkdoğan), *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2010, s.330.

¹¹⁵ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s. 315.

¹¹⁶ E. Semih Yalçın, *a.g.m.*, s.332.

¹¹⁷ Hasan Berke Dilan, *a.g.e.*, s.53.

2. İKİNCİ BÖLÜM

İKİLİ İLİŞKİLERDEKİ NORMALLEŞME SÜRECİ

2.1. Türkiye'nin Cemiyet-i Akvam Üye Olması

Türkiye ile Cemiyet-i Akvam üyesi İngiltere arasında vuku bulan Musul Sorununa ilişkin teşebbüslere bakıldığında, Türkiye'nin o dönemde milletlerarası arenada sahip olduğu tesirin sınırlı olduğunu anlaşılmaktadır. Türkiye'nin tüm muhalefetine karşın İngiltere, Cemiyet vasıtası ile neticede Musul'un kendi mandası olan Irak'a bırakılmasını sağlayabilmiştir. Bu durum Türkiye'nin, Cemiyete katılmakta gecikmesinin nedenlerinden biridir. Türkiye'nin daha evvel Cemiyete üye olma konusundaki çekincelerinden bir diğeri de, dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün belirttiği üzere; Cemiyet-i Akvam Yasası'nın 16. Maddesi gereğince Konsey tarafından alınabilecek zorlama önlemlerine -henüz üye olmadan- katılmak zorunda kalma ihtimali olmuştur. Zira o dönem Türkiye ile cemiyete katılmak istemeyen Sovyetler Hükümeti bu hususta bir dayanışma içerisindeydi ve Sovyetler Birliği'ne karşı uygulanabilecek önlemler Türkiye için sakıncalı bir hal yaratabilirdi.¹¹⁸

1930 yılına doğru dünya siyasî konjonktürü dönüşüme uğramış, bu durumla beraber gerek Cemiyet-i Akvamın strüktüründe gerekse Türkiye'nin Cemiyet'e karşı tavrında farklılaşmalar meydana gelmiştir. 1929'daki Ekonomik Buhranın tesiriyle liberal ekonomi modeline beslenen itimat sarsılmış, siyasî enkazlar ile karşılaşılıyordu. İlk liberalizmin savunucularından İngiltere olmak üzere Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri oldukça zayıflamış ve güç dengelerinde değişimler meydana gelmişti. Bir taraftan Almanya gibi bir takım mağlup uluslar yeni güç odakları olarak yükselişe geçerken, diğer taraftan Türkiye gibi nispeten daha mikro uluslar; ekonomik ve siyasî strüktüre yeni bir düzen ile yaklaşmaya çalışmakta ve her bir devlet diğer devletlerin iş birliğine ihtiyaç duymaktaydılar. Bu bağlamda, Cemiyet-i Akvam çatısı altında uluslararası ortaklık daha fazla ifade edilmeye başlanmış; Türkiye'nin de

¹¹⁸ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.405-408.

Cemiyet-i Akvama karşı tutumunu üyeliği arzu etme yönüne doğru değiştirmiştir. Bu değişimin ardında yatan ana nedenlerden bir tanesi de nispeten iyi olan İtalya-Türkiye ilişkilerinde bilhassa 1932 yılından itibaren; İtalya'nın Fransa, Almanya ve İngiltere ile bir güç paktı oluşturma çabası nedeniyle yoğunlaşan kötüleşme olmuştur. Zira Mussolini'ye göre barış, Cemiyet-i Akvam benzeri uluslararası bir teşkilattan ziyade Avrupa'nın isimleri anılan dört büyük devletinin beraberliği ile sağlanabilecektir.¹¹⁹ Neticede Ankara Hükümetinin Cemiyet'e yaklaşımının değişimini gösterir ilk adım 1930'da Aristide Briand'ın teklifi ile atılmış, Türkiye Cemiyet-i Akvam bünyesinde kurulan Avrupa Birliği İnceleme Komisyonu'na katılmıştır.¹²⁰

Esasen İngiltere, henüz Lozan döneminde Cemiyete katılması konusunda Türkiye üzerinde baskı kurmaya çalışmış; hatta Lord Curzon'ın Lordlar Kamarası'ndaki müzakerelerde Türkiye'den Cemiyet'e katılma sözü aldığını ifade ettiği olmuştur.¹²¹ Lakin Mustafa Kemal Atatürk Cemiyet-i Akvamdan ilk defa 1924 yılında yapmış olduğu bir nutukta bahsetmiş ve Cemiyet'e üyeliğin ancak Lausanne Antlaşması'nın nihayete ermesinin ardından düşünülebileceğini dile getirerek, teşkilatın bir güç aracı olarak kullanılmaması gerektiğinin altını çizmiştir.¹²²

Dış politikada faal ve barışçı yöntemler benimsemiş olan Türkiye'nin nihayetinde Cemiyet'e katılacak olması kaçınılmaz görülmele beraber Ankara'nın asıl arzu ettiği, Cemiyet'e Konsey'in daimî üyesi olarak katılmak olmuştur. Ancak diğer büyük devletler gibi İngiltere de bunu kabul etmeye yanaşmamış, bilhassa İngilizler evvela Türkiye'nin Cemiyet'e müracaat etmesini tavsiye etmiştir. Türkiye'nin daimî üyelikte ısrarcı olmasının esas nedeni ise o dönemde Sovyetler Hükümeti ile ilişkilerini bozmak istememesinden ileri gelmektedir. Nitekim İsmet Paşa 1931 Ekim ayında Venizelos ile görüşmesinde, Sovyetler Birliğinin Türkiye'nin Cemiyet'e daimî yahut yarı daimî üyelik güvencesi altında katılmasını ferasetle karşılayacağını

¹¹⁹ Dilek Barlas, "Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-36", IJMES, Cilt 36, No.2, Mayıs 2004, s.246.

¹²⁰ Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, "Turkey and the Idea of a European Union", Middle Eastern Studies, Cilt 45, No.3, 2009, s.434-35.

¹²¹ Abdülhahat Akşin, "Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi", Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s.169.

¹²² Özden Zeynep Alantar, "Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi", Türk Dış Politikasının Analizi, Faruk Sönmezoglu (der.), Der Yayınları, İstanbul, 2004. s.115.

ancak yalın bir üyeliğin Sovyet Hükümetince hoş karşılanmayacağını düşündüğünü ifade etmiştir.¹²³ Zira Türkiye ve Sovyetler Birliği arasında yapılmış olan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın ilgili maddelerinde “*Taraflardan biri komşularını ilgilendiren siyasi taahhütlere girerken diğerinin onayını almalıdır.*” hükmü yer almaktaydı. Bu sebeple Türkiye, Cemiyet-i Akvama katılmadan evvel Sovyetler Hükümeti'ne bu hususu tasdik ettirmiştir.¹²⁴

1932 yılında Cenevre'de devam etmekte olan Silahsızlanma Konferansı'na iştirak eden Tevfik Rüştü Aras, 13 Nisan tarihli toplantıda Türkiye'nin Cemiyet-i Akvama üye olmak üzere hazır bulunduğunu ifade etmiş, bunun üzerine Cemiyet Konseyi 6 Haziran'da Türkiye'nin davet edilmesini karara bağlamıştır. Davete kabulün bildirilmesinin ardından 18 Temmuz 1932'de gerçekleştirilen Genel Kurul toplantısında kırk üç devletin oy birliği ile Türkiye Cemiyet'e kabul edilmiş; iki yıl sonrasında ise Cemiyet-i Akvam Konsey üyeliğine seçilmiştir.¹²⁵

Türkiye Cemiyet-i Akvama üye olduktan sonra Misak hükümlerine bağlılığını sürdürmüş, teşkilatın aldığı kararlara daima riayet etmiştir. Bu husustaki en uygun örnek, İtalya'nın 1935'te Etiyopya'ya yaptığı saldırının ardından; Cemiyet organlarınca İtalya'ya karşı alınan müeyyidelere birçok Batılı devlet uymaz iken, Türkiye'nin ticari menfaatleri pahasına bu müeyyidelere uymuş olmasıdır.¹²⁶ Almanya ve İtalya gibi revizyonist devletlere karşılık ekseriyetle anti revizyonist devletlerin bulunduğu Cemiyet'e kendisini yakın hisseden Türkiye, daha sonra ortak güvenlik ve dostluk hususunda Balkan Antantı ve Sadâbad Paktı gibi çoklu ittifaklara da katılmayı uygun bulacaktır.

¹²³ Özden Zeynep Alantar, *a.g.m.*, s.116

¹²⁴ Hasan Berke Dilan, *a.g.e.*, s. 84.

¹²⁵ Hasan Berke Dilan, *a.g.e.*, s. 84-85.

¹²⁶ Mehmet Gonlubol, *a.g.e.*, s.49.

2.2. Revizyonist Devletlerin Yürüttüğü Politikalar ve Bu Politikaların Türkiye-İngiltere Yakınlaşmasına Etkisi

Türkiye ve İngiltere'yi 1930'lu yıllarda yakınlaştıran en mühim etkenlerden biri Avrupa'da revizyonist devletlerin yükselen agresifliği neticesinde meydana gelen siyasal konjonktür olmuştur. Türkiye bilhassa İtalya'nın benimsediği saldırgan politikalar karşısında son derece rahatsız olmuş ve bu durum Türkiye'nin muhtemel bir İtalyan taarruzuna karşı Akdeniz'de bir müttefik ihtiyacı hissetmesine sebep olmuştu. Mussolini'nin Akdeniz'de sürdürdüğü emperyalist faaliyetler ve Türkiye yakınında bulunan On İki Ada'ya askeri üs yapılandırmaya başlaması, İtalya'yı Türkiye için ciddi bir emniyet konusu haline getirmişti. İngiltere, gerek statükoculuğu benimsemiş bir devlet olarak İtalya'nın karşısında yer alması; gerekse Akdeniz'de dinamik bir güce sahip olması hasebiyle Türkiye için son derece uygun bir müttefikti.¹²⁷

Aslında Türkiye-İtalya ilişkileri, 1932 yılına değin menfi bir seyre sahip olmamış hatta İtalya; Türkiye ile Yunanistan'ı ilerleyen zamanlarda İtalya'nın ön ayak olduğu bir Akdeniz ittifakında görebilmek adına bu iki devlet arasında Lausanne'dan artakalan meseleleri halletmeyi kendine görev addetmişti. Dönemin Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün, 1928 yılında Milano'da Mussolini ile yaptığı müzakerenin ardından iki devlet arasında Türkiye-İtalya Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Antlaşması imzalanmış; Mussolini, Türkiye'yi potansiyel bir sömürge olarak görmediği konusunda kesin bir beyanda bulunarak; siyasî, iktisadî ve askerî ilişkileri geliştirmek istediğini ifade etmişti. Filhakika Mussolini 1929'da Türk Donanması'nın geliştirilmesi adına en müsait fiyatı vererek bu beyanatını doğrulamış, bu devrede İtalya'ya iki adet denizaltı; iki adet de muhrip siparişi verilmişti.¹²⁸

1932 yılında Dış İşleri Bakanı olarak vazife yapmaya başlayan Mussolini dış politika üslubunu farklılaştırmış, kendisinin Balkanlara yönelik agresif beyanları ve yine aynı dönem Türkiye'nin Cemiyet-i Akvama katılmasına itiraz etmesi; Türkiye'nin İtalya'ya kuşku duymasına sebep olmuştu. Revizyonist bir önder olarak Cemiyet-i Akvama önem vermeyen

¹²⁷ Dilek Barlas, Serhat Güvenç, *a.g.e.*, s.240.

¹²⁸ Dilek Barlas, Serhat Güvenç, *a.g.e.*, s.239-241.

Mussolini, kendi safında bulunmasını beklediği Türkiye'nin, Cemiyet'e dahil olmasını istememişti.¹²⁹

İtalya'nın Trablusgarp Savaşı'nda ilhak ettiği On İki Ada askerî üs ve havalimanı inşa etmeye başlaması Türkiye'nin İtalya'ya duyduğu kuşkuları haklı çıkarmış, Atatürk; bu tahkimat sebebinin İtalya'nın Türkiye'yi hedef alacak olması olarak değerlendirmişti. Türkiye, adaların tahkimatından vazgeçilmesi halinde; adalar üzerindeki hak iddiasından cayacağına dair beyanda bulunmuş olsa dahi Mussolini bu tavsiyeye cevap vermeyince Türkiye, İtalya'ya tepkisini göstermek durumunda kalmıştı. Mustafa Kemal Atatürk, İtalyan Büyükelçisi'yle yapmış olduğu bir müzakerede büyükelçi Antalya'yı İtalya'nın tarihî bir parçası olarak nitelendirince odadan ayrılmış ve üzerinde mareşal üniformasıyla geri dönerek *İtalyanların Antalya'ya asker göndermesi halinde mücadeleden kaçınmayacakları* ifadesiyle gözdağı vermişti.¹³⁰

İtalya'nın On İki Ada'daki tahkimatı ile Yunanistan ve Türkiye, donanmalarının iki katına çıkarılması hususunda anlaşmıştı. Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü siparişlerin İngiltere'ye verilmesi üzerine muhakeme edildiğini İngilizlere haber vermiş; İngiltere'den ilk etapta müspet bir yaklaşım söz konusu olsa da sonrasında İtalya'yı karşısına almamak adına Türkiye'nin dış borçlarını ileri sürerek Ankara'nın bu girişimini olumsuz yanıtlamıştı. İtalyanların On İki Ada'daki tahkimatın 1935'te meydana gelen Habeşistan taarruzu evvelinde İngiltere Donanması'na karşı alınmış bir tedbir olduğunun ortaya çıkması ile gemilerin başka bir ülkeden satın alınmasından da vazgeçilecekti.¹³¹

İtalya 1935 yılında Habeşistan'a yaptığı saldırı ile ilk etapta muvaffak olamasa dahi Cenevre Protokolü başta olmak üzere birçok uluslararası ilkeyi ihlal ederek, kimyasal silah kullanımı ve teknolojik avantajı ile Habeşistan'ı yenilgiye uğratmıştı. İngiltere, İtalya'nın yapacağı saldırının haberini aldığı anda İtalya'yı savaşa tehdit ederek dizginlemek yerine daha pasif bir politika uygulamayı tercih ederek İtalya'yı protesto etmekle yetinmişti. Habeşistan'ın

¹²⁹ Dilek Barlas, Serhat Güvenç, *a.g.e.*, s.245-246.

¹³⁰ Brock Millman, "The Turkish Armed Forces On The Eve Of The Second World War: The British View." *Turkish Studies Association Bulletin*, 1996, s.27-28.

¹³¹ Elif Uyar, *a.g.e.*, s. 82.

işgali her ne kadar Cemiyet-i Akvama karşı bir meydan okuma niteliğinde gerçekleştirilmiş olsa da, İtalya'nın Almanya ile yakınlaşmasını istemeyen İngiltere'nin söz hakkı ile İtalya'ya ciddi bir tepki verilmemiş; kısa bir süre geçerliliği olacak sembolik bir ambargo uygulanmıştı.¹³² Ancak İngiltere'nin bu tavrı istenilen sonucu vermeyecek, 1936'da patlak veren İspanyol İç Savaşı'nda İtalya-Almanya ittifakı nihayetinde kurulmuş olacaktı.

1933 yılında söylemleri ile endişe yaratan Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesi ve Fransa'nın Almanya'dan almış olduğu tazminatın tetiklediği finansal buhran neticesinde agresif politikalara taraf olanlar Almanya'da kuvvet kazanmıştı. Tam da Hitler'in iktidara geldiği yılda Cumhuriyet Bayramı'nın göze batacak seviyede kutlanması Fransa ve İngiltere'yi tedirgin etmişti.¹³³

Almanya Hitler ile girmiş olduğu yeni dönemde dış politikasını üç temel hedef dahilinde belirlemiş; bu hedeflerden ilki Almanya'nın Versailles Antlaşması'nın hükümlerinden uzaklaştırmakken, diğerleri Almanya'nın tek devlet haline getirilmesi ve Almanya'nın yaşam sahasının gerçekleştirilmesi olmuştur. Ancak bu yaşam sahasının hangi sınırlar dahilinde olduğu belirsizdi. Hitler bu hedefleri gerçekleştirebilmek adına bir taraftan uluslararası arenada aradığı siyasî desteği İtalya ile sağlamış, diğer taraftan Alman ekonomisini güçlendirmek adına yüzünü verimli hammadde kaynaklarına sahip Doğu Avrupa ve Türkiye'ye çevirmişti.¹³⁴ Almanya'nın amacı bilhassa Türkiye ile yakın münasebetlere girerek savaş sanayiinde gerekli bakır ve kromu tedarik etmek, diğer yandan da Fransa ve İngiltere'nin Yakın Doğu ile ilişkilerini zayıflatmaktı.¹³⁵

Almanya'nın gizli silahları ve bilhassa hava kuvvetlerine dair Avam Kamarası'nın 4 Aralık tarihli müzakeresinde Churchill, gizliden gizliye silahlandığının bilincinde oldukları ve harp sever bir zihniyete sahip olduğunu bildikleri Almanya'nın Versailles muahedesinin hükümlerine muhalif olarak keyfiyetle sürdürdüğü silahlanmanın son derece endişe verici olduğunu açıklamış, hükümetin meseleye ilişkin tedbirlerini sormuştur. Buna mukabil söz

¹³² Christopher John Bartlett, *British Foreign Policy in the Twentieth Century*, 1989, New York: MacMillian, s. 40-42.

¹³³ Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Onur Yayınları, Ankara, 1970, s.78-79.

¹³⁴ Ramazan Çalık, *"Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)"*, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. s.817

¹³⁵ Haydar Çakmak, *Türk Dış Politikası 1919-2008*, Platin Yayınları, İstanbul, 2008. s.196.

alan Baldwin Almanya'nın gelecekteki gücü ne olursa olsun Kraliyetin bundan geri kalmayacağını belirterek, Avrupa'da yaşanan kötüleşmenin sağduyu çağrıları ve sulhe karşı muhabbetin artması ile mümkün olacağını dile getirmiştir. Ferdi silahlanmanın barış yolunda uygun bir yöntem olmadığını, yapılması gereken şeyin Cemiyet-i Akvam vasıtası ile hazırlanacak ortak düzenlemelerden ibaret olduğunu vurgulayan Baldwin'den sonra Llyod George da Almanya'dan korkmanın çok manalı olmadığını, Almanya'ya haklı isteklerinin kabul edileceğinin bildirilmesinin en doğru yol olduğunu söylemiştir.¹³⁶

Almanya'nın 1937 yılında Versailles Antlaşması ile sınırlandırılan ordusunu genişletme kararı, diğer devletlerce bir tehdit olarak olsa dahi bu hususta bir müdahale gerçekleşmemiştir. Hitler'in bu gibi cüretkâr politikalarının görmezlikten gelinmesi onu daha da yüreklendirmiş; 1938'de Avusturya Almanya tarafından ilhak edilmiş, Çekoslovakya'nın bir bölgesi olan Südet cebren ayrıştırılmış, ardından da Çek bölgesi teftiş altına alınmıştır. Hitler'in bu tutumuna İngiltere ve Cemiyet-i Akvam seyirci kalmıştır.¹³⁷

Türkiye, İtalya için olduğu gibi Hitler iktidarındaki Almanya'yı da dünya barışına bir tehdit varsayıyor, Hitler'in politikalarını tasdik etmiyordu. Buna mukabil, Türk Alman ilişkileri İtalya'nın tersine müspet bir seyre sahipti. Bu durumun nedenlerinden biri, Hitler'in Atatürk'ü ve Türk milletini takdir ediyor; saldırgan politikalarını Türkiye üzerinde kullanmıyor oluşu idi. Diğer taraftan Almanya, Türkiye ile ticaretinde Türk mallarına en yüksek fiyatları veriyor ve iki ülke arasındaki ekonomik ilişkiler bu sayede artarak devam ediyordu.¹³⁸

Lakin Türkiye, yürüttüğü denge politikası gereği; iktisadî ilişkilerinde tekel haline gelmiş Alman hakimiyetini, zararı pahasına İngiltere'ye tanıdığı ayrıcalıklarla kırmak durumunda kalmıştır. Türkiye 1935 yılında tarım alanları için gerekli olan sulama sistemlerinin inşası ve demir yollarının bakımı ihalelerini İngiltere'ye vermiş, 1936'da ise Karabük Demir-Çelik Fabrikası'nın inşası konusunda, Almanya'dan Krupp Şirketi'nin teklifleri çok daha uygun

¹³⁶ BCA, 03010 / 221 491 12, (03.01.1935).

¹³⁷ Henry Kissinger, *Diplomasi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s.290-295.

¹³⁸ Johannes Glasneck, *a.g.e.*, s.65-66.

olmasına karşın İngiltere ile anlaşmıştı.¹³⁹ Yine de İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Almanya Türk ekonomisindeki en mühim dış aktörler biri olarak kalmıştır.

2.3. Balkan Paktı ile Dolaylı İş Birliği

Türkiye dünya barışını olduğu kadar Türkiye'nin emniyeti açısından bölgesel barışı da son derece mühimsemiş, Lausanne'dan sonra tayin edilen konumun muhafaza edilmesini Balkanlar'da yürüttüğü politikanın temeli olarak belirlemiştir. Lausanne Antlaşması, Türkiye ve Balkan ülkeleri arasında iyi komşuluk ve iş birliği sürecini başlatmış; böylece uzun süredir kesintiye uğramış olan ilişkilerin yeniden kurulması adına dostluk anlaşmaları imzalanmıştır.¹⁴⁰

Balkan ülkeleri ile yakınlaşma sürecinde en önemli faktörlerden bir tanesi 1929 Dünya Ekonomik Buhranı olmuş; bu buhran Türkiye ve Balkan ülkeleri gibi tarıma dayalı ekonomileri sanayi ülkelerinden çok daha fazla etkilemişti. Bu durum ilkin Türkiye ve Yunanistan'ı harekete geçirmiş, iki devlet 1930 yılında Atina'da tüm Balkan ülkelerinin mümessillerini bir araya toplamıştı. Bu içtimada sanayi ülkeleri ile ticaretten ziyade kendi aralarında bir ticaret geliştirme fikri tartışılmış ve bu bağlamda kararlar alınmıştı.¹⁴¹

Balkan Paktı'nın tasarısı o dönem Yunanistan Dışişleri Bakanı Dimitrios Maksimos tarafından düzenlenmiş¹⁴²; 1933 yılı sonlarında Ankara'ya gönderilen tasarı metni, Ankara Hükümeti'nce de uygun bulunmuştur. Dört Balkan Devleti arasında statükonun karşılıklı olarak teminat altına alınmasını öngören tasarı metni, ileride Yugoslavya ve Rumen Hükümetleri'ne de takdim edilmiştir.¹⁴³

İngiltere de kurulması planlanan Balkan Paktı'na prensip olarak müspet bir yaklaşımda bulunmuş lakin, Bulgaristan'ın paktın dışında kalmış olmasının

¹³⁹ Ludmila Zhivkova, *Anglo-Turkish Relations 1933-1939*. London: Secker and Warburg, 1976, s.67.

¹⁴⁰ Hikmet Öksüz, "Atatürk Dönemi Balkan Politikası (1923-1938)", *Türkler* 16, s.625-626.

¹⁴¹ Dilek Barlas, "Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Balkan Politikası", Berna Türkdoğan (ed.) *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2000, s.276-277.

¹⁴² Kadir Gündoğan, "Balkan Antantı ve Türk Dış Siyaseti Açısından Değerlendirilmesi", *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (22-24 Ekim 2003)*, Ankara, 2005, s.454.

¹⁴³ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.134.

bu devletin ileride arzu edilmeyen yollara başvurmasından duyduğu tedirginliği İngiltere'nin Ankara Elçisi Sir Percy Loraine aracılığıyla Türkiye'ye iletmiştir.¹⁴⁴ İngiliz Hükümeti'nin hissettiği endişe kamuoyuna da yansımış; İngiliz Manchester Guardian Gazetesi, 2 Şubat 1934 tarihli sayısında hazırlık aşamasında bulunan Balkan Paktı'nın siyasin neticelerini, bilhassa İtalya ve Bulgaristan açısından değerlendirerek;

“İtalya, Orta Avrupa ve Balkanlar bölgelerinde revizyonizme bağlıdır. Bunu, kendi nüfuz alanını oluşturmak ve devam ettirmek için en iyi vasıta saymaktadır... Bulgaristan da şüphesiz, İtalya ve Macaristan tarafından Balkan Antantına girmemeye teşvik edilmiştir... Antant özellikle Yunanistan için bir başarıdır. Zira, Ege Denizine çıkış temin etmek için sadece Yunanistan ile müzakere etmek durumunda olan Bulgaristan, şimdi dört devleti blok halinde karşısında bulacaktır...Netice itibariyle Balkan Antantının hükümleri, Büyük Devletlerin Balkanlar'daki anlaşmazlıkları istismar etmelerini eskisinden daha güç hale getirebilir.”¹⁴⁵

şeklinde yorumlamıştır.

Nitekim İtalya, Şubat 1934'te imzalanan Pakta tepki göstermiş; bu süreçten itibaren Türkiye İtalya ilişkileri daha da kötüleşmeye başlamıştır. Mussolini Mart ayında Faşist Kongresinde yapmış olduğu bir konuşmada İtalya'nın geleceğinin Akdeniz, Asya ve Afrika'da olduğunu dile getirmiş; İtalya'yı Asya ve Afrika ile birleştirmek için bir deniz seferinin yeterli olduğunu sözlerine eklemiştir. Üniversitelilerin sözcüsü niteliğindeki bir gazete de makalelerinde “... Çiftçilerimize yerleşecek yer bulmak bizi özellikle alakadar eder (...) Bunun için Ürdün, Lübnan, Anadolu ve bilhassa bu sonuncu ülke vardır. Çünkü bu yerler ziraat, çiftçi yokluğundan dolayı feci bir durumda bulunmaktadır.”¹⁴⁶ şeklinde ifadelerle yer vermişti. Mussolini'nin verdiği demeçlerdeki benzer söylemlerinden rahatsızlık duyan Türkiye, İtalyan hükümetinden bu hususta izahat istemiş; bunun üzerine Mussolini Türkiye Büyükelçisini davet ederek kendisine, ilgili beyanatlarında Türkiye'ye dair bir kasıt bulunmadığına ve Türk-İtalyan Antlaşması'ndan itibaren Türkiye'ye karşı olan tavrında hiçbir farklılık olmadığına dikkat çekmişti.¹⁴⁷

¹⁴⁴İsmail Soysal, “Balkan Paktı (1934-1941)”, (Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan), Ankara, 1985, s.125-226.

¹⁴⁵Şükran Güneş, Ali Hikmet Alp, *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Ankara,1974, s.350

¹⁴⁶Tahir Kodal, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938)”, Süleyman İnan, Ercan Haytoğlu (ed.) *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*, Anı yayıncılık, Ankara, 2007. S.219-220.

¹⁴⁷Abdülahat Akşin, *a.g.e.*, s.223.

Dış İşleri Bakanı Tefik Rüştü, 1934'te Fransa Dış İşleri Louis Barthou ile Balkan Paktı'nın Akdeniz Paktı'na dönüştürülmesi hususunda bir müzakere gerçekleştirmiş, Fransa tarafından ortaya çıkmış olan bu teklifin onaylanması ile Balkan Paktı gibi Akdeniz Paktı'nın da öncülerinden biri yine Türkiye olmuştu.¹⁴⁸ Lakin İngiltere Hükümeti, İtalya'nın huzursuz olmasından endişe ederek bu teşebbüsü de onaylamamış; bunun yerine Yunanistan, İspanya, Yugoslavya ve Türkiye'ye muhtemel bir İtalyan taarruzuna karşı ayrı ayrı teminat vermişti. Türkiye, ilerleyen dönemde İngiltere'yi Akdeniz Paktı için yeniden ikna etmeye çalışmışsa da istenen sonucu alamamıştır.¹⁴⁹

Türkiye ve Balkan ülkeleri uluslararası arenada bir devletin yalnız bir devletle ittifak oluşturmasından ziyade, birden çok devletle münasebet içinde bulunmanın daha yararlı olacağını düşünerek Avrupa'da genişleyen revizyonist bloklaşmaya karşı bir antant dahilinde kuvvet birliği oluşturmaya çalışmıştır. Türkiye yapısalcı realizme yakın karakteri ile sürekli olarak çok taraflı bir dış politika sürdürmüş ve kendisini asla yalnızca bir bloğun parçası olarak addetmemiştir.¹⁵⁰

2.4. İtalyan Tehdidi ve Akdeniz Paktı

Akdeniz Bölgesi'nde yaşanan Türk-İtalyan ve İngiliz-İtalyan gerginliği, İtalya-Habeşistan savaşının ardından yeni bir hal almış; bu savaşla birlikte Türkiye İngiltere ilişkilerindeki yakınlaşma ivme kazanmıştır. İtalya'nın Habeşistan'a taarruzunun ardından Dış İşleri Bakanı Tefik Rüştü Aras ile İngiliz Büyükelçi Percy Loraine'in yaptığı müzakerede Aras, Türkiye'nin ittifaka hazır olduğunu, toplu müeyyideler için Cemiyet'in savunmasında İngiltere'yi izleyebileceğini ifade etmiştir. İspanya, İsveç, Polonya, Sovyet Rusya ve Türkiye'nin dahil olduğu On sekizler Komitesi İtalya'nın mallarını boykot etme; önemli mallara ambargo uygulanması ve Habeşistan'a destek

¹⁴⁸ Elif Uyar, *a.g.e.*, 178.

¹⁴⁹ Dilek Barlas, *a.g.e.*, 442.

¹⁵⁰ Elif Uyar, *a.g.e.*, 196.

organizasyonunun sağlanması şeklinde belirlediği müeyyideler hususunda karar almıştır.¹⁵¹

Ayrıca Cemiyet-i Akvam Genel Kurulunda 10 Ekim 1935'te alınan karar gereği İtalya'ya karşı sınırlı ambargo hususunda zecri tedbirler alınmış ancak bu tedbirler tesirini göstermemiştir. Süveyş Kanalı kapatılmamış ve İtalya'ya satılmayacak ambargolu mallar içerisinde kömür, demir ve akaryakıt gibi stratejik öneme haiz maddeler eklenmemiştir.¹⁵² Tefik Rüştü Aras bu durumu “*Cemiyet-i Akvam, faşist İtalya'nın karşısında açık bir mağlubiyete uğradı.*”¹⁵³ şeklinde özetlemiş; Cemiyetin zecri tedbirler ile ilgili kararına Türkiye'nin katılması hususunda TBMM'de yapılan müzakerelerde “*Biz bu mesele ile ancak Cemiyet-i Akvam kararlarının bizi mecbur ettiği ölçüde iştiğal ediyoruz.*” beyanında bulunmuştu. Nihayetinde Türkiye'nin bu tedbirleri uygulamasını öngören bir kanun TBMM tarafından oybirliği ile kabul edilmişti.¹⁵⁴

İtalyan Hükümeti, Cemiyet'in tedbirlerine uyan tüm devletlerle beraber Türkiye'ye de 11 Kasım 1935'te bir protesto notası göndermiş; ilgili devletlerin bu tutumunun İtalya ile olan iktisadî ilişkilerini zedelemekle kalmayıp, alınan bu tedbirlerin işlevinin sona ermesinin ardından moral yönünden çok daha vahim sonuçlar doğuracağını ifade etmişti. Mussolini'nin 2 Ekim'de vermiş olduğu demeçte vurguladığı “*Askeri nitelikteki sanksiyonlara askeri nitelikteki emirlerle cevap vereceğiz. Savaşa da savaşa cevap vereceğiz.*” sözlerinden anlaşıldığı gibi, ilgili devletlere siyasi ilişkileri konusunda gözdağı vermekten kaçınmamıştı.¹⁵⁵ Türkiye İtalya'nın vermiş olduğu notaya cevaben “*Türkiye Cumhuriyeti hükümeti bizzat İtalya-Habeşistan ihtilâfiyle doğrudan doğruya alâkadar değildir. Ancak, Milletler Cemiyeti azası sıfatıyla...ve şimdiki halde müştereken alınmış olan tedbirlerle iştiğal etmekte bulunmuştur.*”¹⁵⁶ demiştir.

Türkiye alınan tedbirlere katılmış olmasına mukabil, İtalya'yı muhtemel bir saldırı konusunda tahrik etmekten kaçınmış; hareketlerinde son derece ihtiyatlı bir tutum sergilemiştir. Habeşistan saldırısından sonra Tefik Rüştü

¹⁵¹ Yücel Güçlü, “*Turco-British Relations on the Eve of the Second World War*”, Middle Eastern Studies, V.39, N.4, Ekim 2003, s. 164-166.

¹⁵² Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.315.

¹⁵³ Tefik Rüştü, *Atatürk'ün Dış Politikası*, 2. Basım, Kaynak yayınları, İstanbul, 2010. S.164.

¹⁵⁴ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s.112.

¹⁵⁵ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.341.

¹⁵⁶ Ayn Tarihi, Aralık 1935, Sayı.24, s.79.

konuyla ilgili İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ni uyararak, Türkiye'nin Cemiyet dahilindeki mükellefiyeti haricinde İtalya'ya düşmanca bir duygu beslemediğini ve İtalya'nın zararına sebebiyet verecek tedbirler almayı arzu etmediğini ifade etmiştir.¹⁵⁷

Türkiye'nin Roma Büyükelçiliği'nden iletilen bir raporda Doğu Afrika'ya gönderilmek üzere İtalyan kıtalarının silah altına alındığı, İngiltere'nin ısrarlı muhalefeti ve Cemiyet-i Akvam Meclisince hakem komisyonu hakkında verilen kararlara rağmen Mussolini'nin Habeşliler ile mutlaka hesaplaşacağını söylediği belirtilmiştir.¹⁵⁸

İtalya'nın Habeşistan'ı işgali Avrupa'daki tüm dengeleri sarsmış, bilhassa Almanya tüm ülkelerin dikkati bu savaş üzerindeyken Versailles Antlaşması'nın son hükmünü yok sayarak Ren Bölgesi'ne asker çıkarmıştır. Hitler bu hareketinin gerekçesi olarak, Cemiyet-i Akvamın uluslararası politikada etkin bir rolü olduğuna inanmadığı ve Almanya'nın kendi emniyetini kendisinin sağlaması gerektiği fikrini göstermiştir. Bu saldırı, İtalya ve Almanya'nın birbirlerine daha fazla yaklaşmasına neden olmuş; bu sayede Berlin-Roma Mihveri oluşturulmuştur. Zira Akdeniz'de egemen olmak isteyen İtalya Avrupa'da ihtiyaç duyduğu desteği, kendisi gibi faşist bir rejime sahip olan Almanya ile sağlamış; Almanya da işgal süresince İtalya için son derece mühim olan kömür konusunda yardımcı olarak bu iş birliğini sürdürmüştür.¹⁵⁹

Cemiyet tarafından kararlaştırılan müeyyideler uygulanma safhasına geldiğinde İngiltere, bazı Akdeniz devletleri ve Türkiye ile temasa geçmiş; İtalya'nın müeyyideler sebebiyle Akdeniz'de gerçekleştirebileceği muhtemel huzursuzluklara karşı İngiltere ile Cemiyet antlaşması çerçevesinde bir iş birliğine girilmesi konusunda fikir almıştır. Yanıtın müspet olması ile bir garanti protokolü üzerine müzakere edilmiş, herhangi bir zamanda yürürlükten kaldırılma hakkı taraflarca muhafaza edilmiş kalmak suretiyle bir yardım sistemi hazırlanmıştır. Fransa, Yunanistan, Yugoslavya ve Türkiye "Akdeniz Pakti" adı ile anılan bu anlaşmayı imzalayarak¹⁶⁰, İtalyan tehlikesine karşı İngiltere'ye bağlanmıştır.

¹⁵⁷ Ludmila Zhivkova, *a.g.e.*, s. 45.

¹⁵⁸ BCA, 301000 / 238 605 29 (12.06.1935).

¹⁵⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih (1912-1994)*, İmge Kitapevi, Ankara, 2004. s.53-54.

¹⁶⁰ Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.81.

Zecri tedbirler 6 Temmuz 1936'da Cemiyet-i Akvam Genel Kurulu'nda sağlanan oybirliği ile kaldırılmıştır. İtalyanlar askerî tedbirlerle Mısır ve Filistin'de İngiltere aleyhine gösteriler yaptırarak İngilizleri kışkırtma teşebbüsünde bulunsa da, tedbirlerin kaldırılmasındaki asıl sebep; İngiltere'nin halihazırda Avrupa'daki meseleler ile uğraş içerisindeyken, Afrika ve Akdeniz'de huzursuzluk istememesi olmuştur.¹⁶¹ Mussolini 15 Temmuz'da zecri tedbirlerin kaldırılması haberi üzerine, Venedik Sarayı'nın balkonundan şu konuşmayı yapmıştır:

*“Bugün zecri tedbirleri tatbik etmiş olan milletlerin mütarekenin beyaz bayrağını kalelerine çektikleri tarihtir, 15 Temmuz'dur...bu zaferin şerefi tamamıyla erkek, kadın ve çocuk İtalyan milletine aittir. Bunlardan hiçbiri titrememiş, hiçbiri boyun eğmemiştir.”*¹⁶²

1934 yılından itibaren artarak hissedilen İtalyan tehlikesi, Türkiye'yi İngiltere ve dolaylı yoldan anti-revizyonist bloğa daha da yakınlaştırırken; İtalya'nın Habeşistan'ı ilhakı, Akdeniz'deki hakimiyetini yitirmek istemeyen İngiltere'yi Türkiye ile iş birliğine yöneltmiştir.¹⁶³

2.5. Türkiye ve İngiltere İktisadî İlişkileri

1930'lu yıllarda Türkiye İngiltere arasındaki ticarî ilişkiler sakin bir ilerleme kaydetmiş; siyasî ilişkilerin tersine iktisadî ilişkilerde Almanya, İngiltere'den çok daha aktif bir rol oynamıştır. Türkiye ve İngiltere arasındaki ekonomik gelişmeler 1930'ların ikinci yarısından sonra revizyonist ülkelere karşı kurulmaya başlanan iş birliği süreci ile hareket kazanmıştır.¹⁶⁴ İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcına değin Türkiye, ihracatının büyük kısmını sanayi yatırımları konusunda oldukça gelişmiş olan Almanya ile sürdürmüş; Türk sanayii yüksek oranda Alman firmalar tarafından inşa edilmiştir.¹⁶⁵

Türkiye, müstemlekeye sahip olmayan Almanya için ciddi bir hammadde kaynağı ve dış yatırım merkezi olmuş; yapılan sözleşmeler her iki

¹⁶¹ Abdülhâş Akşin, *a.g.e.*, s.227.

¹⁶² Ayın Tarihi, Temmuz 1936, Sayı.32, s.175.

¹⁶³ Mehmet Gönübol, Cem Sar, *a.g.e.*, s.136.

¹⁶⁴ Murat Önsoy, “1939-1944 İngiltere-Almanya İktisadi Harbi: Türk Kromu Üzerine Pazarlıklar”, H.

Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 30(1), 2012, s.102

¹⁶⁵ Johannes Glasneck, *a.g.e.*, s.72-73

ülke açısından kârlı neticeler doğurmuştur.¹⁶⁶ Türkiye ile İngiltere arasında yapılacak ticarî faaliyetler, Almanya kadar kârlı olmadığından; iki ülkenin iktisadî ilişkileri revizyonist devletlerle artan rekabetin yüksek noktalara ulaştığı 1930'ların ikinci yarısına kadar ivme kaydetmemiştir.

Genç Cumhuriyetin ilk yılları itibariyle Atatürk'ün en fazla üzerinde durduğu hususlardan biri ithalat ihracat dengesi olmuştur. Almanya ile yapılan "kliring" antlaşması sonucunda bu denge Almanya nezdinde sağlanmış olsa dahi İngiltere ile benzer bir antlaşma gerçekleşmemiştir. İngiltere ile ithalat-ihracat dengesinin sağlanamıyor olması, Almanya'yı en uygun ticarî partner haline getirmişti. Zira 1924 senesinde Türkiye, İngiltere'den 18.2 milyon liralık ithalat yaparken; ihracat tutarı 12.3 milyon lira ile sınırlı kalmıştı. 1929 senesine gelindiğinde ise İngiltere'den yapılan ithalat tutarı 15.2 milyon liraya, ihracat tutarı ise 7.1 liraya kadar gerilemişti.¹⁶⁷

İki ülke münasebetlerinin iyileşmesi ile beraber 1930 yılında Türkiye-İngiltere Ticaret ve Denizcilik Antlaşması imzalanmış; ancak bu antlaşma da halihazırdaki dengesi sorununu sona erdirememiştir.¹⁶⁸ Ankara Hükümeti, ithalatın buna rağmen ihracattan fazla olmasına dayanarak 1 Mart 1930 tarihinde imza edilmiş olan antlaşmayı 1935'te yürürlükten kaldırmış; Ticaret Muahednamesinin yerine geçmek üzere iki ülke arasındaki ticarî münasebetlerin ödeme dengesi esası kapsamında gelişimini teminen yeniden hazırlayarak Ticaret ve Ödemeler Antlaşması'nı 4 Haziran 1935 tarihinde görüşerek onamıştır.¹⁶⁹

Ek olarak, Almanya ile daha önce yapılmış olan kliring antlaşması 1936 yılında İngiltere ile de imzalanmıştır.¹⁷⁰ İmzalanan Kliring Antlaşması'nın ardından Türkiye pazarına daha fazla ilgi gösteren İngiltere, ihtiyaç duyduğu Türk mallarını belirlemek amacıyla 1936 yılında Türkiye'ye bir araştırma heyeti göndermiş; heyetin raporları neticesinde yeni ticaret sözleşmelerine imza atılmıştır.¹⁷¹

¹⁶⁶ A.g.e., s.65-66.

¹⁶⁷ Elif Uyar, a.g.e., s.150.

¹⁶⁸ Brock Millman, *Ill Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1934-1940.*, London: McGill-Queen's University Press, 1998, s. 111.

¹⁶⁹ BCA, 301812 / 55 49 10, (12.06.1935).

¹⁷⁰ Yücel Güçlü, a.g.m., s.168-169.

¹⁷¹ Elif Uyar, a.g.e., s.84-85.

Ayrıca Alman Krupp firmasının Karabük'te kurulacak Demir Çelik Fabrikası için daha kârlı bir teklif vermesine rağmen, dönemin gerektirdiği politikalar gereği bu ihale İngiltere'ye verilmiştir. Ticaret ve Ödemeler Antlaşması'nın ardından tarımsal alanlara sulama sistemlerinin kurulması ve demir yollarının bakımı ihaleleri için de İngiltere ile anlaşılmış; Yine Çanakkale Boğazı'nın silahlandırılması da İngiltere tarafından yapılmıştır.

1938 yılına kadar İngiltere, Almanya'nın Türk ekonomisindeki etkin konumundan rahatsızlık duymamış; ancak bu tarihten sonra Almanya ile ekonomik rekabet içerisine giren İngiltere, Türkiye'ye yüksek miktarlarda kredi vermiştir.¹⁷² İngiltere Maliye Bakanlığı verilmesi planlanan krediyi Türkiye'nin geri ödemede güçlük çekmemesi adına sınırlandırma taraftarı olmuş; buna karşın Dışişleri Bakanlığı Türkiye'nin içerisinde bulunduğu Alman ekonomik etkisinden sıyrılması adına, oluşacak mali kayıplar pahasına Türkiye'nin desteklemesini istemiştir. Zira Türkiye'yi beş on yıl kadar İngiltere'nin tarafında tutacak kapsamda bir kredi verilmesi ile yaşanacak kaybın, muhtemel bir savaşta Türkiye'nin Almanya'nın yanında yer almasından çok daha zararsız olacağı düşünülmüştür.¹⁷³

Bu dönemde İngiltere'de bir grup, var olan iktisadî gücü savaşa hazırlık için mümkün mertebe elde tutmayı savunurken; diğer bir grup gerekli görülen devletlere destekte bulunarak müttefik edinme taraftarıydı. Ancak Ankara'daki büyükelçi Percy Loraine'in de tavsiyeleri üzerine hükümetin neredeyse tamamı Türkiye'ye yüksek miktarda kredi verilmesi konusunda fikir olmuştur. Zira Loraine'in Başbakan Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı Aras'tan edindiği bilgiye göre, İngiltere'den Türkiye'ye malî destek gelmesi halinde, Türkiye'nin Almanya'dan uzaklaşarak İngiltere'ye yaklaşması ihtimali oldukça yüksekti. Dönemin Dışişleri Bakanı Lord Halifax'a göre de verilecek kredinin tesiri uzun vadede ortaya çıkacağından, silahlanma için 6 milyon Sterlin; sanayi faaliyetleri için de 10 milyon Sterlin olmak üzere Türkiye'ye on yıllık bir kredinin oluşturulması uygundu.¹⁷⁴

Türkiye'ye verilmesi planlanan kredi üzerine tartışmalar devam ederken, Atatürk'ün sağlığının kötüye gittiği haberi İngiltere'yi endişeye sevk

¹⁷² Brock Millman, *a.g.m.*, s.115.

¹⁷³ Erdoğan Karakuş, *a.g.e.*, s.156-158.

¹⁷⁴ *A.g.e.*, s.158-161.

etmişti. Nitekim Atatürk, İngiltere'ye benzer ve statükocu politikalar yürüten önemli bir siyasî aktördü, fakat halefinin bu politikalara sadık kalıp kalmayacağı kestirilemiyordu. İngiltere, Atatürk'ün yerini alacağını düşündükleri İsmet İnönü ve Fevzi Çakmak hakkında bazı kuşkulara sahipti. Bilhassa Almanya'ya duyduğu hayranlıkla bilinen Fevzi Çakmak 'la ilgili şüpheler ve Atatürk'ün ölümünün Türkiye-İngiltere münasebetlerini farklı bir yöne taşıması ihtimali sebebiyle, Atatürk'ün sağlık durumunu yakından takip ediliyordu.¹⁷⁵

İngiltere'yi endişelendiren bir diğer konu da Almanya'nın Fevzi Çakmak gibi Alman taraftarı isimleri kendi safına dahil etmek üzere gösterdiği çabaydı. Zira Nasyonal Sosyalistler iktidara geldikleri zaman itibariyle Türk Millî Mücadele hareketini yücelterek Atatürk ve Hitler arasında benzerlik ilişkisi kurmaya çalışmıştı. Türkiye ve Almanya'nın ortak bir mücadeleye sahip olması Almanlara İngiltere'nin elinde bulunmayan bir propaganda silahı sunuyordu. Almanların "ortak geçmiş" tabanlı propagandası İngiltere'yi, beklenildiği gibi "ortak düşman" konumuna sokuyor; İngiltere ise buna karşılık bir "tarihi dostluk" tezi savunamıyordu.¹⁷⁶ Almanya, gerek bahse konu bu propaganda gücü gerek ticarî ilişkilerdeki başarısı ile konumunu sağlamlaştırırken; Türkiye'nin dostluğunu kazanmak için İngiltere'nin tercih edebileceği en anlamlı yol, güçlü ve uzun vadeli ekonomik iş birliği olarak görünüyordu.

Londra'da bulunan Türk bankacılarının temaslarından haberdar olan Türk basını bahse konu olan kredi konusuna önem vererek geniş ölçekli neşriyat yapmışlardır.¹⁷⁷ Yayınlanan haber başlıklarından bir kısmı aşağıdaki gibidir:

*"Ankara 17- Millî banka müdürlerinin Londra seyahatleri etrafındaki tefsirlere devam ediyor Resmî makamlarca tevsikine imkan bulunamayan ve fakat musırrane (ısrarlı bir şekilde) dönen şayiaya göre, Londra'daki temaslar esnasında İngiltere'nin bize elli milyon İngiliz liralık bir kredi açması da mevzu bahis olacaktır. Gene söylendiğine göre, bu para ikinci beş senelik sanayi planının tatbiki ile büyük imar işlerine tahsis olunacaktır."*¹⁷⁸

¹⁷⁵ Brock Millman, *a.g.m.*, s.121-125.

¹⁷⁶ Johannes Glasneck, *a.g.e.*, s.9-11.

¹⁷⁷ BCA, 301000 / 86 568 3 (28.03.1938).

¹⁷⁸ Akşam Gazetesi, "İngiltere Bize 50 Milyon Liralık Kredi mi açacak?", 17 Şubat 1938, s.1.

“Elli Milyon Liralık İstikraz mı?”¹⁷⁹

“İngiliz Bize Elli Milyon Verecekmiş.”¹⁸⁰

“İngiltere Elli Milyon Kredi Açıyor.”¹⁸¹

Nitekim Türkiye ve İngiltere arasında 27 Mayıs 1938’de 10 milyon sterlinlik ticarî ve 6 milyon sterlinlik silahlanma kredisi için imzalan antlaşma ile Türkiye’nin ekseni belirgin biçimde İngiltere tarafına kaymıştır.¹⁸² Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras konu ile ilgili The New York Times’a verdiği röportajda *“İngiltere gerçek bir dost gibi bize güvendi ve inancı olduğunu gösterdi. Bu inancın boş yere olmadığını İngiltere’ye göstereceğiz.”* ifadelerini kullanmıştır.¹⁸³ Planlanan destekler tam anlamıyla yerine getirilemeyecek olsa dahi atılan bu adımlar Türkiye-İngiltere münasebetlerinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır.

¹⁷⁹ Son Telgraf Gazetesi, 18 Şubat 1938.

¹⁸⁰ Hemşeri Gazetesi, 21 Şubat 1938.

¹⁸¹ Anadolu Gazetesi, 18 Şubat 1938.

¹⁸² Phillip P. Graves, *a.g.e.*, s.160.

¹⁸³ Erdoğan Karakuş, *a.g.e.*, s.190.

3. ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İLİŞKİLERDE YAKINLAŞMANIN YÜKSELİŞİ

3.1. Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nde İngiltere Faktörü

1923 tarihinde imza edilen Lausanne Barış Antlaşması, ele alınan meseleler bakımından Türkiye'ye mühim bir diplomatik başarı kazandırmakla birlikte, Boğazlar Sözleşmesi Türkiye'nin beklentilerini bütünüyle karşılayamamıştı.¹⁸⁴ Konferans süresince, Karadeniz'e kıyısı olmayan devletler ve Karadeniz ülkeleri Türk Boğazları hususunda birbirlerine ters düşen tezler savunmuş; Türkiye ise boğazların hakimiyetinin kendisine bırakılması ile ilgili tezi kabul görmeyince batılı devletlerin tezini destekleyerek, çözümü gelecek zamana bırakmayı tercih etmek durumunda kalmıştı. Türkiye, uygulamış olduğu bu diplomatik manevra sayesinde Moskova Antlaşması ile Batı'ya karşı devreye soktuğu Sovyetlere Türk Boğazlarında kalıcılık sağlayamayacağına yönelik kati bir mesaj vermiş ve bu defa da Batı'yı Sovyetlerin karşına almıştı.¹⁸⁵ 1933 yılı itibariyle Türkiye, bir taraftan Lausanne'ın gereklerini yerine getirirken; diğer taraftan Boğazlar Sözleşmesi'nin yeni bir içeriğe kavuşturulması hususundaki taleplerini diplomatik tradisyona uygun biçimlerde uluslararası arenada ifade etmeye başlamıştır.¹⁸⁶

Lozan Boğazlar Sözleşmesi, muhtemel tüm sakıncalı sonuçlarına karşın, Cemiyet-i Akvamın garantör olduğu güvenlik sisteminin işleyeceğine ve uluslararası silahsızlanma çalışmalarının netice vereceğine beslenen itimat sebebiyle imzalanmıştı. Nitekim Cemiyet-i Akvam, I. Dünya Savaşı'nın ardından sürdürdüğü silahsızlanma çalışmalarından büyük oranda sonuç almış; 1921-1922 yıllarında Washington Deniz Silahlarının Sınırlandırılması Konferansı'nda savaş gemilerinin en fazla 35.000 ton olması esas kabul edilirken, 1930'da Londra'da aynı isimle gerçekleştirilen konferansta da küçük savaş gemilerinin tonajı sınırlandırılmıştı. Ancak bu husustaki muvaffakiyet

¹⁸⁴ Ali Naci Karacan, *a.g.e.*, s. 180-191.

¹⁸⁵ Mustafa Türkes, "Atatürk Döneminde Türkiye'nin Bölgesel Dış Politikaları, 1923-1938", Atatürkçülük ve Modern Türkiye, Uluslararası Konferans, AÜ SBF Yayını, 1998, s.132

¹⁸⁶ Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.64-65.

sürekliğini kaybetmiş, 1931'den itibaren kara ve deniz silahlarındaki çekişme yeniden etkisini göstermişti. Cemiyet tarafından 1925 yılında kurulmuş olan "Silahsızlanma Komisyonu" ilk konferansını ancak 1932'de gerçekleştirebilmiş; Türkiye burada alınan karar gereği silahlanmaya bir yıl ara vermişti. Bu sürede iktidara gelen Hitler, silahsızlanma çalışmalarını onamadığı için Almanya 1934 yılında müzakerelerden çekilmiş ve komisyonun çalışmaları kesintiye uğramıştı. Bu durum, Cemiyet-i Akvamın tesis etmeye çalıştığı güvenlik ve barış sisteminin çöküntüye uğradığını açıkça gösteriyordu.¹⁸⁷ 1933 yılında Japonya tarafından Mançurya'ya yapılan saldırı karşısında Cemiyet'in aciz kalışı da bu çöküşün işaretlerinden biri olmuştu.¹⁸⁸

Türkiye, Boğazların silahsızlandırılmasına yönelik hükümlerin kaldırılmasına ilişkin ilk resmi talebini 1933 yılında gerçekleştirilen Londra Silahsızlanma Konferansı sırasında iletmış; ancak bu talep konunun Konferans ile doğrudan ilişkili olmadığı gerekçesiyle reddedilmişti. Yine Cemiyet-i Akvamın 17 Nisan 1935 tarihli olağanüstü içtimaında da Tefvik Rüştü'nün Boğazların askersizleştirilmesinin Türkiye'nin müdafaasını zayıflatıyor oluşu sebebiyle hükmün iptaline ilişkin talebi aynı gerekçeyle geri çevrilmişti. Türkiye 1935 Eylül toplantısında da bir sonuç alamazken, bu görüşmelerde Türkiye'ye yalnızca, ilgili maddeden kaynaklı kendisi de güvenlik endişesi içerisinde olan, Sovyetler Birliği'nden destek gelmişti.¹⁸⁹ Tüm bu kaos ortamında devletler isteklerine güç kullanmak suretiyle ulaşmaya çalışırken, Türkiye taleplerini diplomasi yoluyla ve barışçı metotlarla elde etmeye itina etmişti.¹⁹⁰

Türk Hükümeti İngiltere'den fikir alıp, Sovyetler Birliği ile yoğun istişarelerde bulunduktan sonra 11 Nisan 1936'da Lausanne Boğazlar Sözleşmesi'ne taraf olan İngiltere, İtalya, Fransa, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Yugoslavya, Yunanistan ve Sovyetler Birliği'ne; siyasi koşulların değişimi hükümlerin de değişmesini gerektirir manasını taşıyan "*Rebus sic*

¹⁸⁷ Selma Yel, *a.g.e.*, s.76.

¹⁸⁸ Yüksel İnan, *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*, Turhan Kitapevi, Ankara, 1995, s.43.

¹⁸⁹ *A.g.e.*, 43-44.

¹⁹⁰ Hakan Emanet, *Deniz Hakimiyetinden Dünya Hakimiyetine Giden Yolda Türk Boğazları*, IQ Kültür Sanat, İstanbul, 2003, s.75

*stantibus*¹⁹¹ ilkesine dayalı birer muhtıra vermişti. Bu muhtıra şu tasarıyı öne sürüyordu:

“Türkiye, 1923’te Lozan’da geçiş serbestliği ve silahtan arındırılma ile ilgili hükümleri içeren Boğazlar Sözleşmesini imzaya razı olduğu zaman, Avrupa’nın genel durumu, siyasî ve askerî bakımdan bugünkünden çok farklı bir görünüm içindeydi.

Kara, deniz ve hava kuvvetleri o zaman çok daha az korkulacak nitelikteydi. Genel eğilim de silahların azaltılması yönünde idi. Türkiye, Boğazlar Sözleşmesi’nin sınırlayıcı hükümlerini, Milletler Cemiyeti yasasının 10. maddesinin güvencesine ek olarak, imzacı devletlerin ve özellikle dört büyük devletin (İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya), bir tehdit karşısında, Boğazların savunulmasına birlikte ve Milletler Cemiyeti Konseyince bu konuda kararlaştırılacak tüm araçlar ile katılma yükümlülüğünü içeren sözleşmenin 18. maddesinin güvencesini göz önünde tutarak kabul etmiştir.

O zamandan beri, Karadeniz’de durum her bakımdan güven verici bir barış havası içine girmiş, buna karşılık Akdeniz’de yavaş yavaş bir kararsızlık doğmuştur. Deniz konferansında silahlanmaya doğru bir gelişme baş göstermiştir. Gemi tezgâhları, yakında denizlere şimdiye kadar erişilmemiş güçte savaş gemileri çıkaracaktır. Hava kuvvetleri baş döndürücü bir ölçüde güçlenmekte, kıtalar ve adalardaki tahkimat durmadan artmaktadır.

En yetkili Devletler bir uyumsuzluk tehlikesinin varlığını açıklarken, Türkiye, bu kuşku verici güvensizliğin hiçbir önlemine sahip olmaksızın, en zayıf noktadan en büyük tehlikelerle karşı karşıya bırakılmıştır.

Boğazların güvenliğinin artık gerçek bir garanti ile sağlanmış bulunduğu söylenemez. Türkiye’den de güvence görevinin yerine getirilmemesi gibi tehlikeli bir olasılığa karşı ilgisiz kalması beklenemez.

Bu düşüncelere şunu da eklemek gerekir ki, Lozan Boğazlar Sözleşmesi, yalnız barış durumunu ya da Türkiye’nin tarafsız ya da savaşan durumda bulunduğu bir savaşı öngörmekte olup özel ve genel bir savaş tehdidi olasılığını söz konusu etmediğinden, Türkiye’nin bu durumda kendi meşrû savunmasını sağlama çareleri aramasına olanak vermemektedir. Oysa bugün iyice kanıtlanmıştır ki, savaş ansızın ve hiçbir formalite olmadan ortaya çıkacağından, dış tehlikenin en nazik aşaması asıl bu tehdittir. Böyle bir eksiklik, öngörülen garantilerin değerleri ne olursa olsun, onların etkinliğini başlı başına yok edebilir.

Türk Hükümeti, son 10 yıl içinde ortaya çıkan pek çok durum ve koşullarda tüm devletlerce övülen bir uzlaşma, yükümlülüklerine saygı, barış idealine içtenlikle bağlılık göstermiştir. Türkiye, başkalarına her zaman sağladığı güvenliği kendisi için de istemek hakkına sahiptir.

Lozan Antlaşması’nı imza edenlerin istekleri dışında olarak doğan durum ve koşullar gerçekten iyi niyetle ortaya koyulmuş hükümleri işlemez bir duruma getirmiştir; böylece söz konusu sorun Türkiye’nin varlığı ve tüm ülkesinin güvenliği sorunu olduğu içindir ki,

¹⁹¹ İsmail Soysal, a.g.e., s.502

Cumhuriyet Hükümeti'nin durum ve koşullarının gerektirdiği önlemleri alarak, ulusu önünde kendisine düşen sorumluluğu üstlenmek zorunluluğu duyması olasılığı vardır.

Yukarıda açıklanan düşünceleri göz önünde bulundurarak, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin dört büyük devletin ortak güvencesine ilişkin 18. maddesi hükümlerinin kuşkulu ve işlemez bir duruma geldiğini ve ülkesine yöneltilmiş dış tehlikeye karşı bu hükümlerim Türkiye'yi artık gerçek biçimde koruyamayacağı haklı olarak düşünen Cumhuriyet Hükümeti, ülkesinin saldırıdan korunmasını sağlayacak güvenlik koşulları içinde ve Akdeniz ile Karadeniz arasında ticaret ulaşımının her zaman gelişmesine yararlı en liberal bir düşünce ile, Boğazlar rejimini düzenlemeyi amaçlayan anlaşmaların yakın bir zamanda yapılması için görüşmelere başlamaya hazır olduğunu, Boğazlar Sözleşmesi görüşmelerine katılmış olan devletlere bildirmekle onur duyar. ”¹⁹²

Türkiye'nin, Lausanne ile getirilmiş olan Boğazların askerden arındırılması hükmünü sonlandırmak ve devletin bütünlüğünü sağlamak amacıyla öne sürdüğü bu hakikatler, İtalya dışında kalan devletlerce kabul edilmiş; 22 Haziran 1936 günü İsviçre'nin Montreux şehrinde gerçekleştirilen uluslararası konferansta Türk Boğazları için yeni bir hukuki rejimin düzenlenmesi çalışmalarına başlanmıştı.¹⁹³

İngiltere Mümessili Lord Stanhope, Cemiyet-i Akvamın savaşların önüne geçmek hususunda üzerine vazife olanları tam manasıyla ifa edemediğini, dolayısıyla ülkelerin ilkin kendi savunma vasıtalarını kullanabilmeleri gerektiğini belirtmiş; Boğazların silahlandırılmasına itiraz etmediklerini şu sözlerle ifade etmişti:

“Türkiye'nin mukavele projesi Boğazlar'ın tekrar askerileştirilmesinin zikrinden tamamiyle ictinab ediyor... Boğazlar'ın yeniden askerileştirilmesi...en yüksek ehemmiyeti haiz bir meseledir.Biz, Boğazlar'ın tekrar askerileştirilmesine muvafakatimizi vermeye mütemayiliz, şu şart ile ki bütün akitler için gerçekten âdil ve hakkaniyete uygun bir mukavele olarak imzalayabileceğimiz, her cihetten memnuniyeti mucip bir mukavelenâme tespit edebilelim....”¹⁹⁴

Gerek Akdeniz gerek Hindistan'da artık Sovyetler ile ilgili bir endişesi kalmadığından İngiltere, kendisi için tek tehdit unsuru olan İtalya'ya karşı Türkiye'yi desteklemek istemiş; bu konuya ilişkin Le Journal gazetesi şu yorumu yazmıştı:

¹⁹² A.g.e., s.502-503

¹⁹³ Yüksel İnan, a.g.e, s.46

¹⁹⁴ T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Genel Müdürlüğü, Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935 – 1939), Ankara, 1973, s.67.

*“İngilizlerin, Türklerden faal bir yardım beklemedikleri yoktur. Çünkü Yunan Adaları kendilerine kâfidir. Ancak İngilizler, kendi aleyhlerine olarak Türklerin İtalyanlarla birlikte olmalarını menetmek ihtiyacındadır. Bu vaziyet Londra'nın İtalyanların elindeki On iki Adalar ile alakadar olmasını da izaha kâfidir...”*¹⁹⁵

İngiltere, Akdeniz'deki hâkimiyeti hususunda en büyük tehlikenin İtalya olduğunu düşünmesine mukabil, yakın gelecekte Sovyetlerin de tekrar kendisiyle ciddi bir rekabete gireceğini kestirmişti. Bu nedenle Akdeniz ve Süveyş Kanalı üzerindeki imparatorluk yollarının emniyetini sağlamakla birlikte, Musul ve Hayfa petrol boru hattına Sovyetler Birliği üslerinden gerçekleştirilecek beklenmedik taarruzlara karşı hazırlık yapmak istemişti. Bu da yalnızca -Lausanne'da anlaşıldığı gibi- sahildar olan ve olmayan devletlerin gemilerinin eşit şekilde geçiş serbestisinden yararlanması ile mümkün olacağından İngiltere, geçiş serbestisinin ihlâl edilmesi ihtimaline karşı Boğazlar Komisyonu'nun kaldırılmasına karşı çıkmıştı.¹⁹⁶ Bu konuya ilişkin İngiltere, Teknik Komitede müzakere ettiği Türk tasarısının değiştirilmiş şeklini (EK-1) konferansın 4 Temmuz 1936'daki toplantısında açıklamıştı.¹⁹⁷

Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin esas maksadı, Türk muhtırasında belirtilip Konferans'ta tartışıldıktan sonra 20 Temmuz 1936'da imza edilen metnin giriş hükümleri kısmında oldukça açık bir şekilde ifade edilmiştir. İlgili kısım şu şekildedir:

*“Boğazlar” genel deyiimiyle belirtilen Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazı'ndan geçişi ve gemilerin gidiş gelişini, Lozan'da 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanmış olan Barış Antlaşması'nın 23. maddesiyle saptanmış ilkeyi¹⁹⁸, Türkiye'nin güvenliği ve Karadeniz'de kıyıdaş Devletlerin güvenliği çerçevesinde koruyacak biçimde, düzenlemek isteğiyle duygulu olarak; İşbu Sözleşmeyi, 24 Temmuz 1923'te Lozan'da imzalanmış olan Sözleşmenin yerine koymayı kararlaştırmışlar ve tam yetkili temsilcilerini aşağıda belirtildiği üzere atamışlardır.”*¹⁹⁹

¹⁹⁵ Selma Yel, *a.g.e.*, s.99

¹⁹⁶ Selma Yel, *a.g.e.*, s.101

¹⁹⁷ *Montreux Boğazlar Konferansı – Tutanaklar Belgeler*, s. 441-454

¹⁹⁸ Lozan Barış Antlaşması'nın 23. Maddesi: "Bağıtılı Yüksek Taraflar, Boğazlar rejimine ilişkin bugünkü tarihli yapılmış olan Sözleşmede öngörüldüğü üzere, Çanakkale Boğazı'nda, Marmara Denizi'nde ve Karadeniz Boğazı'nda, denizden ve havadan, barış zamanında olduğu gibi savaş zamanında da geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) serbestliği ilkesini kabul ve ilân etmekte görüş birliğine varmışlardır. Bu sözleşme, Yüksek Taraflar bakımından, sanki bu Andlaşmanın içindeymiş gibi, aynı güç ve değerde olacaktır." Bkz. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar-Belgeler* (Çev. Seha L. Meray), Takım II, C.2, Ankara, 1973, s.8.

¹⁹⁹ <http://denizmevzuat.udhb.gov.tr/dosyam/M%c3%b6ntr%c3%b6%20S%c3%b6z.doc> (Erişim Tarihi 02.05.2019)

Türkiye Antlaşma'nın neticesinde, Lozan'da Türkiye'nin hakimiyetini sınırlayan maddelerin kaldırılması ve Boğazlar Komisyonu'nun lağvedilmesi konusunda hedefine ulaşmış; Boğazları silahlandırma hakkını da elde etmişti. Sonuç itibariyle Türkiye, Boğazlarda bütünüyle bir yetkiye sahip değilse bile “*yakın bir savaş tehdidi hissetmesi durumunda*” elinde bulundurduğu yetkilerin inisiyatifi Türkiye'ye bırakılmıştı. Bu bağlamda Türkiye'nin, Montreux Sözleşmesi ile on sekiz yıllık bir aranın ardından tekrar Boğazların tam kontrolünü sağlaması önemli bir zafer olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁰

3.2. İngiliz Kral'ın Türkiye Ziyareti ve Diplomatik Yakınlaşma

Montreux Antlaşması ile Türk-Sovyet ilişkileri arasında bir duraksama süreci başlamış, İngiltere ile ilişkiler ise Kral VIII. Edward'ın 4 Eylül 1936'da Akdeniz'de yaptığı deniz gezisi sırasında; Atatürk'ün konuğu olarak İstanbul'u ziyareti ile daha da ilerleme kaydetmişti.

Aslında bazı diplomatik kayıtlarda, Türkiye Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk ile İngiltere Kralı VIII. Edward arasında gözlemlenen samimi dostluğun bu ziyaretten evvel bizzat Atatürk tarafından başlatılmış olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Atatürk'ün 26 Haziran 1936'da doğum günü hasebiyle Kral'a gönderdiği telgraf aşağıdaki gibidir:

“Türkiye Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'ten, Büyük Britanya Kralı Sa Majeste Sekizinci Edward'a

Tel.

Ankara, 24 Haziran

1936

Doğumlarının yıldönümü dolayısıyla, Majesteleri'ne en içten tebrikleri ve kişisel mutluluğu ve Britanya İmparatorluğunun refahı hakkında beslediğim en iyi dileklerimi sunarım.

K.ATATÜRK”²⁰¹

Kral Edward üzerine Türk basınında tanıtıcı makaleler hazırlayan ilk gazete olan Son Posta Gazetesi'nde, 1 Eylül tarihinde “Sporcu Kral” başlığı ile geniş bir sayfa ayrılmış ve kendisinin spor hayatına ilişkin fotoğraflar yayımlamıştır. Yine aynı gazete, 4 Eylül itibariyle “*Türk-İngiliz Dostluğunun*

²⁰⁰ Baskın Oran (ed.), *a.g.e.*, s.381

²⁰¹ Hikmet Özdemir, *Atatürk ve İngiltere “Bir Barışmanın Diplomatik Tarihi”*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2004, s.210.

Dört Yüz Yıllık Tarihi”; “*Dünyanın En Büyük İmparatorluğunu Parçalanmaktan Kurtaran Genç*” ve “*Halk Arasında İngiliz Dostluğu*” isimli üç yazı dizisi sunmuştur.²⁰²

Kral VIII. Edward, 3 Eylül tarihinde Türk karasularına girmiş ve Orgeneral Fahrettin Altay başkanlığındaki Türk heyeti tarafından karşılanmıştır. Aynı gün Kral, I. Dünya Savaşı sırasında batmış olan Triyomf zırhlısında bulunan denizcileri anarak, Türk denizcileri tarafından hazırlanmış bir çelengi suya bırakmıştır. Müteakiben Seddülbahir bölgesindeki mezarları ziyaret etmiş, Çanakkale ve Kilya’da da halkın sıcak gösterileri ile karşılanmıştır. Kral ayrıca, Conk Bayırı’nda bulunan Mehmetçik Abidesi’ne de uğrayarak buraya da bir çelenk bırakmıştır. Ertesi gün İstanbul’a geçen Kral Atatürk ile müzeleri gezmiş, aynı günün gecesi kendisi adına düzenlenen şenliklere katılmıştır.²⁰³

Atatürk’ün İngiltere kralı ile bir araya gelişine ilişkin İngiliz diplomat James Morgan’ın raporunda şunlar yazılmıştır:

*“Nahlin, 4 Eylül 1936 günü saat 11:00’de, İstanbul’da Türkiye Cumhurbaşkanı’nın konutu Dolmabahçe Sarayı önünde demirlemiştir. Saat 12:15’te Majeste, yanında Elçisiyle karaya çıkmış; Kemal Atatürk tarafından rıhtımda karşılanmıştır.”*²⁰⁴

Dolmabahçe Sarayı’nın salonunda Kral şerefine verilen yemek sırasında yaşanan bir diyalogu Cemal Kutay şu şekilde aktarmıştır:

“İngiliz Kralı, Atatürk’e sordu:

-Türkiye ne kadar asker çıkarabilir Ekselans?

-Bu, düşmana ve savaşa göre değişir, icabında kadınlı erkekli bütün Türkler askerdir.

Fakat talim görmüş bir milyon...

Kral düşündü:

-Demek ki bir savaş çıktığında iki milyonluk bir kuvvete sahipler.

Atatürk, konuğunu düzeltti:

-Umumiyetle yetmiş asker, nüfusun yüzde sekizi hesaplanır.

Kral başını salladı:

-Ben doğru hesap yaptım, Ekselans; bir milyon ordunuz, bir milyon da şahsen siz...

*Toplamı benim dediğimdir.”*²⁰⁵

²⁰² A.g.e., s.149.

²⁰³ Süleyman Kocabaş, *Türkiye’nin Canı Boğazlar*, Vatan Yayınları, İstanbul, 1994, s. 60- 61.

²⁰⁴ Hikmet Özdemir, a.g.e., s.159.

²⁰⁵ Cemal Kutay, *Ardında Kalanlar*, Cem Ofset, İstanbul, 1988, s.88.

Yabancı basın Kral VIII. Edward'ın Türkiye ziyaretini yakından takip etmiş, Daily Telegraph gazetesinin 5 Eylül 1936 günlü nüshasında “*Türkiye’de Şahane Bir Hareket*” başlıklı makalede İngiliz okurlara şöyle seslenilmiştir:

“Acaba Salahaddin-i Eyyubi'nin ve Birinci Richard'ın ruhları dün parlayan Boğaziçi'ne baktılar mı? Şayet bakmışlarsa, aradan geçen yedi asrın harbin mert anane ve adetleri üzerinde ne kadar az tesir etmiş olduğunu görmüşlerdir. Bir gün önce Kral Edward, 21 yıl önce İngiliz askerlerinin ayak bastıkları yere gitmiş ve zaferi temin için son hücumunu yapan istila ordusunun eriştiği bayırın tepesine kadar çıkmıştı. İngiliz Ordusu, o zaman bu bayırın tepesinden hedefini görebilmiştir.

Fakat o anda askeri dehaya sahip bir Türk subayı, seferi sona erdiren karşı taarruzu organize etmişti. Bu tarihi mevkii terk eden Kral, Türk Meçhul Asker Anıtı'na çelenk koymuş ve şimdi yalnızca ismen değil, gerçekten büyük olan o Türk subayını ziyarete gitmişti.

İstanbul'un Kral Edward'a gösterdiği harikulade hüsnü kabulü sevinç ile karşılıyoruz. Siyasi bir maksatla tertip olunmayan ve iki eski muharibin buluşmasından başka bir şey olmayan ve hiçbir siyasi maksatla yapılmayan bu ziyaret, eski düşmanlıkları kesin olarak unutulduğunun ve Türk-İngiliz ilişkilerinde yeni bir dönemin açılmış olduğunun kanıtıdır.

Hiç kimse, Türkiye'nin en karanlık anında, yıkık ve bitik bir devletin enkazından canlı bir milli devlet vücuda getirmeye koyulan ve bu teşebbüsü parlak bir başarı ile sonuçlandırarak derecede cesaret ve basiret sahibi olan adamın hakiki büyüklüğünden şüphe edemez. Sabırlı ve yenilmez bir muharip olan Türk'e İngilizlerin uzun müddetten beri hissettiği dostluğa karşı gelecek kötü bir idare ve fesat tamamıyla ortadan kalkmış bulunuyor.

İngiltere Kralı'nın yaz tatilinin son safhasını ölüleri hatırlama ve barışma seyahati ile tamamlamaya ayırması her iki ülke için cidden hayırlı olmuştur.”²⁰⁶

Kral VIII. Edward'ın, Sir Percy Loraine'in ısrarlı tavsiyesi ile Akdeniz'deki yat seyahatini İstanbul'a değin uzatmasının akabinde ortaya çıkan sıcak dostluk, İngiltere Dışişlerinin ve İngiliz basınının Türkiye ile ilgili dramatik bazı önyargılarının kırılmasına sebep olmuştur. Uzun zamandır Türk muhabirlerin şiddetli üstelemelerine rağmen, İstanbul yerine “*Constantinople*” demeyi tercih eden İngiliz basını nihayet klasik geleneğini bozarak İstanbul'a “İstanbul” ismiyle hitap etmiştir. Bu yeni durum, basit bir “*isim değişikliği*” olarak adlandırılmayacak kadar ciddi bir gelişmedir.²⁰⁷

Ayrıca Kral'ın Türkiye ziyaretinden bir gün evvel, Londra'da Türkiye ve İngiltere arasında bir müddet görüşmeleri süren ticaret anlaşması da imzalanmış; bu anlaşma İngiltere'nin ilk defa gerçek manada iki taraflı

²⁰⁶ A.g.e., 256-257.

²⁰⁷ Hikmet Özdemir, a.g.e., s.273.

imzalamış olduğu ilk kliring * anlaşması olmuştur.²⁰⁸ Bu hususla ilgili Ulus Gazetesi 11 Eylül 1936 tarihli nüshasında şu satırlara yer verilmiştir:

*“2 Eylül 1936’da İktisat Vekaleti Müsteşarı Faik Kurdoğlu’nun reisliğinde bulunan heyetimiz tarafından imza edilen, Türk-İngiliz Ticaret Anlaşması, tasdik edilmek üzere Vekiller Heyetine sunulmuştur. Yeni anlaşma imza tarihinden itibaren üç aylık bir müddetin inkızasına kadar anlaşma meriyette kalacaktır.”*²⁰⁹

Yeni Türkiye’nin uluslararası kamuoyundaki imajı için masraftan kaçınılmamış, Kral’ın ziyareti hasebiyle yapılan hazırlıkların mali portresi büyük olasılıkla yüksek bir rakam oluşturmuştur. Sir Percy Loraine’in “*çekingen kalabalıkların çarpılması*” diye nitelendirdiği bu büyük organizasyon, iki gün boyunca kitlesel katılımın oldukça yüksek olduğu bir “*şehr-i ayin*” olarak ve hiçbir güvenlik sorunu yaşanmadan tamamlanmıştır.²¹⁰

Atatürk’ün uluslararası arenada hiç değiştirmedığı temel tutumu olan “barışçı dış ilişkiler” tezini, bu tarihi barışma ziyaretinde Türk halkı da destek ve coşkuyla paylaşmış; bundan sonra iki ülke arasında karşılıklı çıkarlara uygun olarak devamlı barış ve iş birliği dönemi yeniden başlamıştır.²¹¹

İngiliz Kral’ın Türkiye’yi ziyaretinden bir yıl sonra Başbakan İsmet İnönü de, Londra’da gerçekleşen İngiliz Kralının taç giyme törenine katılmış; kendileri de aynı şekilde İngiliz Hükümeti tarafından samimi kabul görmüştür. Gelişen Türk-İngiliz ilişkileri siyasal alanın yanında ekonomik alana da yansımış; bu iş birliğinin somut bir örneği olarak Karabük Demir Çelik işletmelerinin temeli 3 Nisan 1937 tarihinde atılmıştır.²¹²

* Kelime olarak denkleştirme veya mahsup gibi anlamlara gelen kliring (clearing), uluslararası ticarete malın malla değişimine dayanan, fakat takastan nispeten daha geliştirilmiş bir yöntemdir.

²⁰⁸ A.g.e., s.270.

²⁰⁹ Ulus, (11 Eylül 1936).

²¹⁰ Hikmet Özdemir, a.g.e., s.280.

²¹¹ A.g.e., s.268-281.

²¹² Figen Atabey, “*Türk-İngiliz Siyasi İlişkileri (1936-1939)*”, History Studies International Journal of History, Volume 7, Issue 1, Mart 2015, s.30.

3.3. İttifaka Giden Yol

3.3.1. Sadabad Paktı

Irak, 1930 Haziran'da İngiltere'nin manda yönetiminden kurtularak bağımsızlığını ilan etmiş; bu dönemde iki güçlü komşusu olan Türkiye ve İran'la yakınlaşma çabasına girmişti. Bu maksatla, 1931 Temmuz ayında Başbakan Nuri Sait Paşa ve Kral Faysal Türkiye'yi ziyarette bulunmuş; Türkiye-İrak arasında alt düzeyde seyreden müzakereler başlamıştı. Bu müzakerelerde Irak, İran'la yaşadığı sorunların çözülmesi adına Türkiye'den aracılık talebinde bulunmuş; 1933 tarihinde de Irak-İran ve Türkiye arasında bir saldırmazlık antlaşması imzalanmasını teklif etmişti. Ancak Türkiye bu antlaşmada İngiltere ve SSCB'nin de bulunması gerektiğini belirtmiş, zira 1930 antlaşması Irak'a tam bağımsızlık kazandırmamıştı. Bunun yanı sıra 1929'da imzalanan protokole göre Türkiye, SSCB'ye danışmadan böyle bir antlaşmaya girmeyeceğinin sözünü vermiş; bu bağlamda öneri İngiltere ve SSCB'ye götürülmüştü. İngiltere o dönem Cemiyet-i Akvam ve Briand-Kellog Paktı gibi teminatlara sahip olduğundan bölgesel paktlara sıcak bakmayınca, SSCB'nin tek başına antlaşmada yer almasını uygun bulmayan ilgili devletler önerilerini geri çekmek durumunda kalmıştı.²¹³

2 Ekim 1935 tarihinde Cenevre'de İran, Irak ve Türkiye arasında antlaşma parafe edilmiş, bir ay sonra Afganistan da yapılan davete uyarak katılmıştı. Ancak Irak ve İran arasında henüz çözüme ulaşmayan Şattularap sorununun* yanı sıra Irak'ın bu dört devlet içerisinde tek Arap ülke olması antlaşmanın imzalanmasını yaklaşık iki yıl geciktirmişti.²¹⁴

Türkiye, bu dönemde İran-İrak arasındaki arabuluculuk teklifini kabul ederek; bu husus ile ilgili hazırladığı ayrıntılı raporlar doğrultusunda iki ülke arasında diplomatik süreci başlatmıştır. Tevfik Rüştü Aras ikili ilişkileri geliştirme maksadıyla gittiği Bağdat'ta, iki ülkeye ilişkin münasebetlerin onarılması için temaslarda bulunmuştur. Aras'ın başkanlığındaki Türk

²¹³ Baskın Oran, *a.g.e.*, s. 367.

* İran ve Irak'ı güney bölgede ayıran su yolu olan Şattularap, bu iki ülke arasında tarih boyunca sorun yaratmıştır. Bölgesel güç mücadeleleri, süper güçlerin müdahaleleri, aşiretlerin konumuna bağlı olarak belirlenen sınırlar ve milliyetçi rekabetler bu sorunun birçok farklı boyutunu oluşturmuştur. (Bkz. Zafer Yıldırım, "*İran'ın Irak Politikasında Şattularap Suyolu Sorunu*", *Satranç Tahtasında İran / Nükleer Program*, TASAM, 2007, s.324.)

²¹⁴ Baskın Oran, *a.g.e.*, s.367.

heyetinin Bağdat'taki görüşmelerini müteakiben, Irak hükümeti diplomatik faaliyetlere başlamış; yürütülen bu faaliyetler neticesinde 4 Temmuz 1937'de taraflar arasında imzalanan antlaşma ile Irak-İran sınır hattı meselesi ortadan kalkmıştır. İran-Afganistan sınır meselesinin çözümünün ardından, İran-İrak sınırının da belirlenmesi, söz konusu devletlerin antlaşma zemininde bir araya gelmesini sağlamış ve Sadabad Paketi'nin önünü açmıştır. Türkiye'nin ilgili sorunların hallolmasında üstlenmiş olduğu rol ise onun bölgesel bir önder olarak hareket ettiğinin ve aktif bir politika izlediğinin bir göstergesi olmuştur.²¹⁵

8 Temmuz 1937'de imzalanan Sadabad Paketi, II. Dünya Savaşı öncesinde, bölgenin sahip olduğu petrol rezervleri de göz önünde bulundurulduğunda; Alman ve İtalyan yayılcılığına karşı bölgesel bir güvenlik ittifakı olma özelliğini taşıırken, aynı zamanda İngiltere ve SSCB'nin bölgedeki rekabetine karşı bir emniyet kanadı oluşturmuştur. SSCB bu hususta şu yorumu yapmıştır:

“İngiltere ve Sovyetler Birliği bu pakttan haberdar edilmişlerdir... Bu paktın vücuda getirilmesi sebebi olarak da Akdeniz havzasında bilhassa İtalya tarafından vücuda getirilen son gergin vaziyet gösteriliyor. Mussolini'nin 1934'te İtalya'nın Afrika'daki ve Asya'daki misyonuna dair olan nutku o zaman Türkiye ve diğer Yakın Şark memleketlerinde oldukça endişeler uyandırmıştı... 1937 Şark Paketi'nin vücuda gelmesi hiç şüphe yok ki son yıllarda hakim olan harp tehlikesinin ve emniyetsizliğin bir neticesidir...”²¹⁶

Sadabad Paketi'nin imzalanmasında Türkiye'nin Ortadoğu politikasının yanı sıra İngiltere'nin tutumu da etkili olmuştur. Türkiye, Ortadoğu Paketi düşüncesini ilk olarak 1933'te İngiltere'ye iletmiş fakat 1934 yılında İngiltere'den bu konuda müspet bir yanıt alamamıştı. 1933 itibariyle uluslararası arenada yaşanan gelişmeler İngiltere'nin bu husustaki tavrının değişmesine sebep olmuş; Hitler ve Mussolini'nin I. Dünya Savaşı sonrasında statükoyu değiştirmeye yönelik politikaları, İngiltere'yi statükoyu korumaya ve savaşı engellemek amacıyla yeni dostluklar kurmaya sevk etmiştir. İngiltere'nin, böyle bir paketi destekleyerek İtalyan politikasının etkisini azaltmayı hedeflemiş olma ihtimali oldukça yüksektir. Türkiye ile pakt konusunda sık sık müzakerelerde bulunan İngiltere, Türkiye'yi teşvik ederek

²¹⁵ Mustafa Edip Çelik, “Türkiye'nin Sadabad Paketi Ekseninde Şekillenen Ortadoğu Politikası”, History Studies International Journal of History, Volume 10, Issue 8, November 2018, s.100-101.

²¹⁶ Nevin Yazıcı, a.g.e. s.363.

doğrudan paktın içerisinde yer almayı değil fakat arka planda bir destekçi olarak bölge politikalarına dahil olmayı amaçlamıştır.²¹⁷

Türkiye Cumhuriyeti'nin bölgeye yönelik uygulamış olduğu barışçıl ve çözüm odaklı politikalarının neticesi Sadabad Paktı'nın imza edilmesi olmuştur. Bu pakt, muhtevası bakımından her ne kadar karşılıklı saldırmazlık ve ortak alanlarda iş birliği ile sınırlı kalsa da, Türkiye'nin Ortadoğu ile ilişkilerini kanıtlaması açısından ehemmiyet teşkil etmiştir. Bölgede imzalanan ilk dayanışma antlaşması mahiyetindeki Sadabad Paktı ile Ege'den Basra Körfezi'ne ve Himalayalar'a kadar uzanan bir barış ve dostluk bölgesi oluşturulmuş; İslam Dünyası ile de münasebetler sağlamlaştırılmıştır.²¹⁸

Türkiye, bu antlaşmanın dost devletlerle sınırlı kalmamasını; diğer Arap ülkelerinin de pakta katılmasını arzu etmiş, Tefik Rüştü Aras bu isteği şu sözlerle dile getirmiştir: “*Komşu ve dost Irak'ın bu paktta yer alması pakti imzalayan devletlerle Arap devletleri arasında bir köprü olacaktır.*” Lakin bu coğrafyada bulunan ülkelerin henüz bağımsızlıklarını kazanamamış olmaları ve Mısır'ın ikincil bir role sahip olduğunu düşündüğü bu pakta önem vermemesi sebebiyle, paktın gelişmesine yönelik politikalar gerçekleştirilememiştir.²¹⁹

Sadabad Paktı ile Türk-İngiliz ilişkilerinde artan dolaylı iş birliği, Nyon Konferansı ile daha fazla ivme kazanmış, bu konferansta Türkiye; İngiltere ile çok benzer fikir ve davranışa sahip olduğunu somut adımlarla göstermiştir.

3.3.2. Nyon Konferansı

18 Temmuz 1936'da patlak veren İspanya İç Savaşı'nda Almanya ve İtalya, General Francisco Franco liderliğindeki milliyetçileri aktif bir şekilde müzaheret ederken, Fransa ve İngiltere ise tarafsızlık politikası güttükleri açıklamışlardı. İtalya, Fransa ve İngiltere'ye Akdeniz ile olan bağlantıları konusunda gözdağı vermek ve komünizmin diğer devletlere yayılmasını

²¹⁷ Mustafa Edip Çelik, *a.g.m.*, s.102.

²¹⁸ Erdal Açıkse, Zülfükar Aytaç Kışman, “*Soğuk Savaş Sonuna Kadar Ortadoğu ve Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları*”, Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi, Yıl: 2 Sayı: 8, Aralık 2017, s.11.

²¹⁹ Hasret Çomak (Ed.), *Dünya Jeopolitiğinde Türkiye*, Hiperlink Yayınları, İstanbul, 2011, s.574.

engellemek amacıyla; Almanya ise milliyetçilerin zaferinin Fransa'nın stratejik durumunu bozacağını düşündüğünden bu savaşa müdahil olmuşlardı.²²⁰

İtalya ve Almanya, General Franco'ya yardım ederken, Sovyet Rusya da Cumhuriyetçilere yardım etmekten geri durmamış²²¹; Savaşın başlamasından bir yıl sonra çıkmaza giren savaş, her iki tarafı da askerlerini eğitmeye ve savaş malzemesi bulmaya zorlamıştır.²²² Bu süre zarfında İtalya-Almanya ve SSCB, birbirlerini İspanya İç Savaşı'na müdahale etmekle suçlarken, İtalya ve Almanya Franco'ya yardım seviyelerini arttırmış; Sovyetler de savaşa daha aktif olarak müdahale etmeye başlamıştır.²²³. Almanya ve İtalya bölgede kazandıkları kıymetli tecrübeleri kaybetmek istemedikleri ve eğer çekilirlerse Franco'nun mağlup olacağından korktukları için çekilmezken, Sovyet Rusya da aynı sebeplerden kaynaklı; bu iki devlet bölgeden çekilmeden çekilmeyeceğini açıklamıştır.²²⁴

Türkiye Cumhuriyeti ise, bu iç savaş karşısında İspanyol Cumhuriyetçilerine manevi destek vermiş²²⁵, Cumhuriyetçileri resmi hükümet olarak tanıyarak; İngiltere ve Fransa tarafından savunulan "karışmazlık politikası"nı benimsemiştir.²²⁶

3 Ağustos 1937 tarihinde General Franco, Mussolini'den Stalin'in cumhuriyetçilere yaptığı desteği kesmesi için yardım istemiş, bu tarihten itibaren Akdeniz'de seyreden ticaret gemileri, denizaltılar tarafından saldırıya uğramaya başlamıştı. Franco, sadece Rus ve İspanyol gemilerine karşı yardım isterken Mussolini, İspanya'ya giden diğer ticaret gemilerini de hedef olarak belirlemişti.²²⁷

²²⁰ Yücel Güçlü, "Nyon Conference of 1937 on the Prevention of Piratical Acts in the Mediterranean and Turkey", Belleten, LXXVI/246, Ağustos 2002, s. 531, 532.

²²¹ İtalya Hükümetinin İspanya milliyetçilerine 12 adet denizaltı gemisi gönderdiği ve bu denizaltıların idare ve sevkinin de İtalyan denizcilerince yapıldığı bilgisi Fransa'da bir dergide yayınlanmış, İtalya bu iddiaları yalanlamıştır ("Frankoculara Denizaltı Gemileri Gönderilmiş", Son Posta, 18 Eylül 1937, s. 3.

²²² Peter Gretton, "The Nyon Conference- The Naval Aspect", The English Historical Review, Vol. 90, no. 354, January 1975, s. 103.

²²³ John F. Covardale, *Italian Intervention in the Spanish Civil War*, Princeton University Press, New Jersey, 1975, s.98.

²²⁴ James Burgwyn, *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1940*, Greenwood Publishing Group, USA, 1997, s. 161.

²²⁵ Yücel Güçlü, *a.g.m.*, s.532.

²²⁶ Gültekin K. Birlik, "İspanya İç Savaşında (1936-1939) Türkiye'nin Dış Politikası", Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl: 12 Sayı: 24, Güz 2016, s. 127; Yücel Güçlü, *a.g.m.*, s. 533.

²²⁷ William C. Mills, "The Nyon Conference: Neville Chamberlain, Anthony Eden and the Appeasement of Italy in 1937", *The International History Review*, 15(1): 1-22. s.2-5.

Mevzu bahis gemilerden bir kısmı Türk karasularında ya da Türk karasularına çok yakın mesafelerde batırılmasından mütevellit bu husus Türkiye için bir emniyet meselesi haline gelmişti. 14 Ağustos 1937 tarihinde “Cidua de Cadiz” isimli bir İspanyol gemisi Çanakkale Boğazı’nın girişinde, 18 Ağustos’ta “Armero” isimli yine bir İspanyol gemisi Bozcaada yakınlarında batırılmıştı. Armero’yu batıran denizaltıda İspanyol milliyetçilerinin bayrağının dalgalandığı tespit edilmiş olsa dahi denizaltının tipi İspanyol donanmasının envanterinde bulunmuyordu. Hamidiye Kruvazörü, denizaltının peşine düşmüş lakin denizaltı su altına dalarak izini kaybettirmişti. Ayrıca bir Fransa yolcu gemisinin, 29 Ağustos’ta kimliği belirsiz bir denizaltı tarafından Çanakkale Boğazı’nda ve Ege Denizi’nde takip edildiği saptanmıştı.²²⁸

Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Montreux Sözleşmesi’ne alenen aykırı olan kimliği belirsiz denizaltıların korsanlık faaliyeti hakkında İngiltere Büyükelçisi Percy Loraine’le görüşerek kaygılarını iletmişti. Akdeniz’deki bu durum İngiliz, Fransız ve Sovyetleri de alarma geçirmiş; denizaltıların hangi ülke ya da ülkelere ait olduğunun tespit edilememesi neticesinde Fransa bir yol haritası çizebilmek adına 31 Ağustos’ta konferans çağrısında bulunmuştu.²²⁹

Fransa ilkin konferansın sadece Akdeniz ve Karadeniz’e kıyısı olan devletlerle sınırlı tutulması gerektiğini tavsiye etse de Hitler’in saldırgan tutumunu dizginlemeye çalışan İngiltere, Almanya’nın da böyle bir konferansa çağırılmasını istemişti.²³⁰ Fakat İsviçre’nin Nyon şehrinde toplanan konferansa Almanya, Arnavutluk, İspanya ve İtalya katılmayı reddetmiş; Türkiye’nin çağrısıyla Romanya, SSCB ve Bulgaristan; İngiltere’nin çağrısıyla da Mısır katılmıştı. Sovyetler Birliği Dışişleri Bakanı Maxim Litvinov, konferansa katılmayı reddeden ülkeleri açık bir şekilde korsanlık faaliyetlerini desteklemekle suçlamıştı.²³¹

Altı Akdeniz ve üç Karadeniz devletinin katılımıyla, 10 Eylül 1937 tarihinde Nyon’da toplanan Konferansa başkan seçilen Fransız Dışişleri Bakanı Lyon Delbos²³², toplantının konusunu şöyle açıklamıştır;

²²⁸ Yücel Güçlü, *a.g.m.*, s. 55-56.

²²⁹ Yücel Güçlü, *a.g.m.*, s. 57.

²³⁰ Donald N. Lammers, “*The Nyon Agreements of 1937: A Success Sui Generis*”, *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, 1971, s.164-167.

²³¹ William C. Mills, *a.g.m.*, s.11-12.

²³² Son Posta, “*Akdeniz Konferansının İlk Kararı*”, 11.9.1937, s. 1.

“Mevzubahis olan Akdeniz’de tahammül edilmez bir hal alan vaziyete çabuk surette nihayet vermek, bunun için lazım gelen tedbirleri almak ve Akdeniz’de seyrisefain hakkındaki beynelmilel hukuka riayet kaidelerini takviye eylemektir.”²³³

Konferansta, Akdeniz’in batı bölgesinin Fransa ve İngiltere; doğu bölgesinin ise Türkiye, Yunanistan ve Sovyet Rusya filolarının nezareti altında olması düşünülmüş²³⁴; ertesi gün Balkan devletleri mümessileri kendilerine verilen Doğu Akdeniz’in emniyetini sağlama vazifesinin kendilerine ağır geleceğini bildirirlerken, İtalya Hükümeti de Sovyet Hükümetinin Akdeniz’de herhangi bir vazife almasına kesinlikle karşı duracaklarını ifade etmişti.²³⁵

Konferansta deniz korsanlığı konusunda oldukça katı kararlar alınmış ve 14 Eylül’de imzalanan antlaşmaya göre taraflar saldırıya uğrayan bir ticaret gemisinin yakınında bulunan denizaltılara, “teslim ol” çağrısında bulunmaksızın müdahale etmeyi taahhüt etmişti. Ayrıca Fransa ve İngiltere filolarının Akdeniz güvenliğini sağlamak adına Cebelitarık’tan Çanakkale Boğazı’na kadar olan bölgede devriye gezmesi kararlaştırılmıştı. Nyon Konferansı’ndan bir hafta sonra da Cenevre’de toplanan taraflar, denizaltılar için alınan kararı uçaklar ve savaş gemilerini kapsayacak şekilde genişletmişti. Almanya ve İtalya, başta konferansı ciddiye almayarak katılmama kararı almış olsalar da konferanstan çıkan kararlardan endişe etmiş, gerek Almanya gerekse İtalya; konferansta alınan kararlara uyacaklarını belirtmişlerdi.²³⁶

Nyon Antlaşması ayrıca, “denizaltı gemilerinin talimlerine tahsis olunan mıntıklar” ve “iştirak eden devletlerden her birinin kendi ticaret gemilerine takip etmelerini tavsiye edebileceği başlıca yollar” hakkında teknik kararları ihtiva eden iki ek belgeye sahiptir.²³⁷ Türkiye her iki antlaşmayı da * imzalayarak statükocu bloğun tarafı ve kolektif emniyet sisteminin savunucusu

²³³ Akşam, “Konferans Dün Toplandı Müzakereye Başladı”, 11 Eylül 1937, s. 1.

²³⁴ Tan, “Akdeniz Konferansı Nyonda Açıldı”, 11 Eylül 1937, s. 10; Son Posta “Akdeniz Konferansının İlk Kararı”, 11 Eylül 1937, s. 1.

²³⁵ Son Posta, “Akdeniz Konferansında Tam Bir Anlaşma Oldu”, 12 Eylül 1937, s. 1.

²³⁶ James W. Cortada, “Ships, Diplomacy and the Spanish Civil War: Nyon Conference”, September 1937. *Il Politico*, 34(4), s.681-683.

²³⁷ Zafer Çakmak, *İkinci Dünya Savaşı Öncesi Akdeniz’de Korsan Denizaltılar Sorunu Nyon Anlaşması*, IQ Yayınları, İstanbul 2009 s. 59-63.

* Nyon Anlaşması’ndan sonra, 17 Eylül’de Cenevre’de yapılan ek bir toplantıda, Nyon’da alınan kararlar deniz üstünde yer alan savaş gemilerine de uygulanabilecek şekilde ikinci bir anlaşma metni imzalanmıştır. (Bkz. Francisco J. Romero Salvadó, *Historical Dictionary of the Spanish Civil War*, The Scarecrow Press, UK, 2013, s. 233).

olduğunun altını bir kez daha çizmiştir. Dışişleri Bakanı Aras, konferansın sonucundan oldukça memnun olduklarını belirterek konferansı “statükocu ülkelerin zaferi” ve “İtalya’nın yenilgisi” olarak tanımlamıştır. Nitekim Türkiye tarafından, İngiltere ve Fransa savaş gemilerinin Türkiye kıyılarının güvenliğini sağlayacak olması memnuniyetle karşılanmıştır.²³⁸

İngiltere’nin, Nyon Konferansı’nda İtalya ve Almanya’nın saldırgan hareketlerine karşı sessiz kalma tutumunu bırakarak; denizaltı faaliyetlerinin sürmesi halinde güç kullanacağını beyan etmesi, denizaltı savaşı hususunda İtalya’ya karşı yaptırımında bulunmamış olsa dahi Atatürk’ün uzun zamandır beklediği bir siyasi adım olmuştu. Nitekim Nyon Konferansı’nda alınan kararlar oldukça etkili olmuş ve İngiltere’nin güç kullanma tehdidi derhal etkisini göstermeye başlamıştı. İngiltere ve Fransa savaş gemilerinin devriye gezmeye başlamasının ardından denizaltı faaliyetleri sona ermiş ve Akdeniz tekrar güvenli bir bölge haline gelmişti. Başta İngiltere’den sert bir reaksiyon beklemeyen Mussolini de İngiltere’nin bu kati tutumu üzerine Nyon kararları benimsediğini belirterek denizaltılarını çekmiş, hatta Adriyatik Denizi’ni kendi sorumluluk alanı ilan ederek burada savaş gemilerini devriye gezdirmişti. Bu durum hiç olmazsa Mussolini’nin güç gösterisi karşısında geri adım attığının ispatı olmuş ve tam olarak Türkiye’nin görmek istediği şekilde nihayete ermişti.²³⁹

Nyon’da alınan kararların uygulanmasıyla ilk kez Türkiye, İngiltere ve Fransa faal bir şekilde iş birliği içine girmiş; bu ortaklık kararı İngiltere’yi 1939’da Fransa ve Türkiye ile ittifaka bir adım daha yaklaştırmıştı.

3.4. Üçlü İttifak Öncesindeki Gelişmeler

3.4.1. Üçlü İttifak Fikrinin Somutlaşması

Üçlü ittifakın gerçekleşmesi yolunda sunulan ilk öneri Eylül 1938’de Fransa Dışişleri Bakanı Georges Bonnet tarafından Büyükelçi Suat Davaz’a yapılmıştı. Davaz, Fransızlardan gelen teklifi Başbakan Celal Bayar ve Dışişleri Bakanı Aras’a şahsen Ankara’ya gelerek iletmişti. Bu teklif şu esasa dayandırılmıştı: “*Taraflardan birisi savaşta olduğu takdirde diğeri tarafsızlık*

²³⁸ Yücel Güçlü, *a.g.m.*, 62-67.

²³⁹ Peter Gretton, *a.g.m.*, s. 110-112.; Yücel Güçlü, *a.g.m.*, s. 66-67.

tutumu almalıdır. Güçlük halinde iş birliği için danışmak göz önünde tutulmalıdır. Taraflar toprakları üzerinde diğerine düşman oluşumlar barındırmamalıdır. İngiliz Hükümeti'nin buna katılması şarttır.” Tevfik Rüştü Aras, bu teklife verilecek cevap hususunda İngilizlere bilgi verirken, şart olarak da İngiltere'nin katılmasını ileri sürdüğünü söylemişti. Ancak İngiltere böyle bir antlaşmaya katılmak arzusunda olmadığını ve kendisine resmen bir teklif yapılırsa bunu reddetmek zorunda kalacağını Ankara'daki Büyükelçi aracılığı ile Türk Hükümeti'ne bildirmişti. İngilizlere göre bu ittifak, ilgili üç devletin dostluğuna yeni bir unsur kazandırmayacağı gibi; anlaşmanın yapılması Yunanistan ile de bir anlaşma imzalamayı gerektirecekti ki bu da Almanya ve İtalya tarafından hoşnutsuzlukla karşılanacaktı.²⁴⁰

İlk olarak Almanya'nın 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'yı işgal etmesiyle Avrupa'da yeniden baş gösteren hareketlilik, İtalya'nın 7 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgali ile devam edince; İngiltere, bu tarihten sonra İtalya ve Almanya'nın saldırgan eylemlerine sessiz kalamamıştı. İngiltere İmparatorluk Savunma Komitesi'nin 17 Nisan'da yaptığı toplantıda “Çekoslovakya'nın parçalanması ve İtalya'nın Arnavutluk'a saldırısı gibi olayların Avrupa'da durumu değiştirdiği ve İngiltere'yi bu kıtada Almanya ve İtalya'nın ağır basması tehlikesi ile karşı karşıya getirdiği” ileri sürülmüştü.²⁴¹ Bu toplantının ardından İngiltere, yılın başından beri izlediği “yatıştırma” politikasını terk ederek “garanti verme” politikasına benimsemişti. Bu tarihten evvel Almanya'nın istediklerini elde etmesine göz yumarak “yatıştırmaya” çalışan İngiltere, bundan sonra Polonya gibi güçsüz ülkelere; Almanya ve İtalya gibi saldırgan ülkelerin saldırısına uğramaları durumunda savaşa girme garantisi vereceğini belirtmişti. Toplantıda ayrıca İtalya ve Almanya'nın doğrudan askerî müdahale ya da dolaylı olarak iktisadî sızma ve ulusal ayrılık yaratma yoluyla hedeflerine ulaşmaya çalıştığı hususunda fikir birliğine varılmıştı.²⁴²

İtalya'nın Arnavutluk'u işgali Türkiye'nin de kati suretle İngiltere safında yer almasına sebep olmuştu. İtalya'nın Habeşistan'a saldırısı Türkiye'yi rahatsız etse dahi Türkiye'nin ilgi alanına girmeyen bölgedeki faaliyetler çok

²⁴⁰ Montreux ve Savaş Öncesi Yılları, s. 188- 191.

²⁴¹ Figen Atabey, 1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.38.

²⁴² Yücel Güçlü, “Turco-British Relations...” s.179.

ciddi bir mesele olarak nitelendirilmemişti. Aksine o dönem İtalya'nın enerjisini Afrika'ya yöneltmiş olması Türk-İtalyan ilişkilerindeki gerginliği bir nebze hafifletmişti. Ancak Türkiye'nin yumuşak karnı olan Balkanlar konu olduğunda, genel kanı Arnavutluk'un bir "köprübaşı" olduğu ve Mussolini'nin Arnavutluk'la yetinmeyeceği yönünde gelişmişti. Mussolini'nin Türkiye'yi hedef alıp almayacağı belirsiz olmakla beraber, Bulgaristan üzerinden Trakya'ya bir İtalyan saldırısı ihtimali üzerinde duruluyordu.²⁴³

İşgalin ardından 8 Nisan 1939'da dönemin Türkiye Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile Romanya Dışişleri Bakanı Gafenko İstanbul'da yaptıkları görüşmede şu iki konuda karar almışlardı:

"1- Türkiye ve Romanya Balkan Antantını kuvvetlendirmek ve bu antantın hareket kudretini artırmak için her türlü gayreti sarf edeceklerdir.

*2- Olaylar, Romanya ve Türkiye'yi yahut her iki devleti birden veya Balkan Antantını heyeti umumiyet halinde, bugün karşı karşıya bulunan iki grup arasında bir intihap yapmak ve kati bir durum almaya zorlarsa Romanya ve Türkiye, istiklal ve emniyetlerini tehdit eden hegemonya temayülüne karşı müşterek bir mukavemet kurmak maksadıyla teşkilatlanan ve birleşen gruba katılacak ve Balkan Antantı müttefiklerinin de aynı yolda hareket etmeleri için ısrar edeceklerdir."*²⁴⁴

Alınan bu kararlar Gafenko'nun arzusu üzerine, Saraçoğlu tarafından Sovyetler Birliğine iletilmiş; bir taraftan İngiltere ve Fransa ile müzakerelerde bulunurken diğer taraftan Balkan Devletleri ile bağlarını kuvvetlendirmeye çalışan Sovyet Rusya bu durumu memnuniyetle karşılamıştı. Sovyet Dış İşleri Bakan Yardımcısı Potemkin, 28 Nisan 1939'da Ankara'dan başlayarak Balkan merkezlerini ziyaret etmiş; Türk Hükümeti ile yapmış olduğu görüşmelerde, Türkiye ve Sovyetler arasında karşılıklı bir yardım paktının imzalanmasını ve Balkan Paktının geliştirilmesini isteklerini belirtmişti.²⁴⁵

Nitekim, Saraçoğlu İngiliz Büyükelçisine gönderdiği bir yazıda da Sovyetler Birliği'nin iş birliğini sağlama zorunluluğunu belirtmiş; bir Türk-İngiliz antlaşması konusunda karara varılabilmek için Sovyetlerin tutumunu bilmek gerektiğini vurgulamıştı. Yine 25 Nisan 1939 tarihli mektubunda ise Saraçoğlu, Türk-İngiliz Antlaşması'na paralel bir İngiliz-Sovyet Antlaşması'na

²⁴³ Brock Millman, *a.g.e.*, s.43.

²⁴⁴ Rıfki Salim Burçak, "İngiliz- Fransız- Türk İttifakı", Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 4 (1), 1949, s.355-356.

²⁴⁵ *A.g.m.*, s.357.

gerek olduğunu yazmış; ertesi gün de İngiliz Büyükelçisi'ne, Türkiye'nin Sovyetler ile imza edeceği antlaşmanın yalnız Balkanlar ve Karadeniz Bölgesini kapsayacağı konusunda bilgi vermişti.²⁴⁶

Görüşmeleri süren Türk-İngiliz Ortak Deklarasyonu (Declaration Commune), nihayet Ankara'da 12 Mayıs 1939 tarihinde imzalanmış; Başbakan Dr. Refik Saydam tarafından Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde, İngiltere Başbakanı Neville Chamberlain tarafından da İngiltere parlamentosunda eş zamanlı ilan edilmişti.²⁴⁷ Beyan edilen yedi maddelik deklarasyon şu şekildedir:

“Türkiye ve Büyük Britanya Hükûmetleri birbirileri ile sıkı bir istişarede bulunmuşlardır. Aralarında cereyan eden ve halen devam etmekte bulunan müzakereler, görüşlerindeki mutabık birliği tebarüz ettirmiştir.

İki devletin kendi emniyetleri yararına olarak karşılıklı taahhütleri gerektirecek uzun süreli nihai bir anlaşma imzalamaları zorunlu hale gelmiştir.

Bu nihai anlaşmanın akdine intizaren, Türkiye ve Büyük Britanya Hükûmetleri ortaya çıkacak tecavüz hareketinin Akdeniz bölgesinde bir savaşa neden olması halinde işbirliği yapmayı ve yardımlaşmayı kabul ederler.

Gerek beyanat ve gerekse imzalanan bu anlaşma hiçbir ülke aleyhine değildir. Ancak gerektiğinde Türkiye ve Büyük Britanya Hükûmetleri birbirilerine karşılıklı yardım edeceklerdir.

Nihai anlaşmanın imzalanmasından önce karşılıklı taahhütlerin uygulamaya geçmesini icap ettirecek şartların tekrar ele alınması, bazı meselelerin daha derin incelenmesi gerektiği her iki hükûmetçe kabul edilmektedir.

Türkiye ve Büyük Britanya Hükûmetleri Balkanlarda emniyetin sağlanmasını temin etmek lüzumunu onaylarlar ve bu amaca seri bir şekilde varmak için görüşme halindedirler.

Alınan tüm bu kararlar iki hükûmetten herhangi birinin diğer hükûmetlerle anlaşmalar imzalamasına engel değildir.”²⁴⁸

Bu deklarasyonda iki husus öne çıkmıştır. Bunlardan ilki her iki hükümetin uzun süreli bir antlaşma akdetme kararlarını açıklaması; diğeri ise, deklarasyonun hiçbir ülkeye karşı olmadığını vurgulanmasıdır. Bu suretle Atatürk döneminden beri sistemli bir şekilde gelişen Türk-İngiliz dostluğu nihai ittifaka giden maktu bir yola girmiştir.²⁴⁹

²⁴⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.187.

²⁴⁷ Ludmila Zhivkova, *a.g.e.*, s.221.

²⁴⁸ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.370-372.

²⁴⁹ Feridun Cemal Erkin, *a.g.e.*, s.126.

3.4.2. Almanya Politikalarına Karşı Ortak Çıkarlar

Türkiye, ilgili müzakerelere başlamadan evvel bilhassa Almanya ile ilişkilerinin devam etmesine özen göstermiştir. Zira Türkiye, Almanya taleplerinde meşru hudutlar dahilinde kaldığı müddetçe Almanya'nın davalarını hoş görüyor; Versailles Antlaşması'nın külfeti ve Sevr Antlaşması karşılaştırıldığında Almanya'yı haklı görüyordu.²⁵⁰ Almanya ise 1936 yılı itibariyle ticarî faaliyetler sebebiyle Türkiye üzerinde hegemonya kurmaya çalışıyor; iktisadî nüfuzu ile Türk- İngiliz ve Türk- Sovyet ilişkilerini bozarak Türkiye'yi kendi tarafına çekmeye çalışıyordu. Almanya'nın bu çabalarının 1936 yılından artış göstermesinin sebeplerinden biri Lausanne'da kabul edilen Boğazlar rejiminin Montreux'de değiştirilmiş olması olmuştur. Zira Boğazların uluslararası tahkimden Türkiye'nin tahkimine geçmesi, Almanya'nın ve diğer büyük devletlerin Türkiye'ye olan ihtiyacını arttırmıştı.²⁵¹

Lakin Türkiye'nin Almanya'ya karşı bu ılımlı politikasında birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Öncelikle Almanya, üzerinde geniş bir Alman nüfusu barındıran Çekoslovakya'nın Südetler bölgesinde hak talebinde bulunmuş; bu talep 1938 yılı sonbaharında gerçekleştirilen Münih Antlaşması²⁵² ile Almanya'ya kazandırılmıştı. Almanları tek bir devlet çatısı altında birleştirebilmek amacıyla yayılcı politikasını sürdüren Almanya, Südetler krizinin ardından bu hususta önemli bir aşamayı tamamlamıştı. Ancak Südetler bölgesinin ilhakıyla başlayan askerî harekât durmamış, tam aksine giderek genişlemişti. Zira Alman ordusu 15 Mart 1939'da Prag'a girdiğinde, tüm Çekoslovakya Alman işgaline uğramış oluyordu. Çekoslovakya'nın

²⁵⁰ Rıfıkı Salim Burçak, *Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerinde Tesirleri*, Ankara, Gazi Üniversitesi Basın- Yayın Yüksekokulu Basımevi, 1983, s. 27.

²⁵¹ Ramazan Çalık, *a.g.m.*, s.818.

²⁵² Almanya 1938 Mart ayında Avusturya'yı ilhak etmiştir. Bu olay Almanya'nın dış politikasının ikinci aşamasına geldiğini yani "bir ulus, bir devlet" politikasına geçtiğini açıkça ortaya koymuştur. Zaten 1938 yılında bu politikayı ortaya koymak için oldukça uygun bir yıldır. Çünkü İspanya'da bir iç savaş başlamış, Japonya ise Uzakdoğu'da Çin'e saldırmıştır. Böylece Avrupa'da Almanya'nın karşısına çıkabilecek devletlerin dikkatleri bu iki alana dönmüştü. Ayrıca Hitler Berlin- Roma Mihveri'nin kurulmasından sonra İtalya'dan çekinmemeye başlamıştı. Bunu üzerine dönemin İngiltere Başbakanı Chamberlain bunalımın atlatılabilmesi için İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'nın konferansta bir araya gelmelerini önerdi. Böylece Hitler, Mussolini, Fransa Başbakanı Daladier ve Chamberlain'in katıldıkları Münih Konferansı 29 Eylül 1938'de toplanmıştır. Bu konferansta Südetler bölgesinin dört aşamada Almanya'ya verilmesi, İngiltere'nin Almanya ile birbirlerine karşı savaşmayacakları gibi noktalar üzerinde kararlar alınmıştır. (Bkz. Sander, a.g.e., s. 56- 60.)

tamamen işgali ile Almanya artık Avrupa’da “Hayat Alanı”^{*} ve “Yeni Düzen” gibi sınırsız bir politikayı gündeme getirmiş; sınırları Balkanlara dayanan ve yayılma hedefinin ne olduğu tam olarak bilinmeyen, üstelik İtalya’nın müttefiki Almanya’nın, Türkiye’nin gözünde farklı bir konuma sahip olması kaçınılmaz hale gelmişti.²⁵³

Alman ordularının Prag taarruzundan sonra Hitler ile bir mutabakat sağlamanın imkânı olmadığına farkına varan İngiltere, tarihte ilk defa barış zamanında mecburî askerliği ilan etmişti. Şimdiye değin izlenen yatıştırma politikasının revizyonist devletleri gittikçe cesaretlendirdiğini görerek bu tutumu temelden değiştirmeyi tercih eden İngiltere başbakanı Neville Chamberlain, 17 Mart’ta Birmingham’daki konuşmasında; “*Bu, küçük devletlere yapılan saldırıların sonuncusu mudur yoksa bunu başka hareketler takip edecek midir? Çekoslovakya’ya saldırı, dünyaya şiddetle hâkim olma yolundaki hareketin başlangıcı değil midir?*” sözleri ile Hitler’e tepkisini ortaya koymuştur. İngiliz Başbakanı bu konuşmasında Avrupa’nın büyük bir tehditle karşı karşıya bulunduğunu ve mütecavize karşı bir blok kurmak lüzumunu ilan ederek, bu hususta bir direniş gerçekleştirmiştir.²⁵⁴ Tüm bu gelişmeler Türkiye’nin Almanya ile olan ilişkilerinde gerginliğe neden olurken, Türkiye’yi üçlü ittifaka daha da yakınlaştırmıştır.

Öte yandan Almanya, İngiltere ile Türkiye arasında görüşmeler devam ederken bu iş birliği sürecinden rahatsızlık duymuştu. Zira gerçekleşmesi kaçınılmaz görünen yeni bir savaş halinde, Türkiye’nin İngiltere safında yer alması Almanya’nın Güneydoğu Avrupa’daki stratejik hedeflerinin İngiltere tarafından engellenmesi manasını taşıyordu. Almanya bu hususta bir tedbir olarak eski başbakanlarından Franz von Papen’i Ankara’ya büyükelçi olarak atamıştı.²⁵⁵ Von Papen’in gerek Cumhurbaşkanı İsmet İnönü gerekse Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile yaptığı görüşmelerde kendisine, İtalya’nın

* Orijinal dilinde “Lebensraum” olarak bilinen “Hayat/Yaşam Alanı” kuramı, organik yapıya sahip olan devletlerin gelişebilmek ve ihtiyaçlarını karşılayabilmek için ihtiyaç duydukları mekân veya araziye ifade etmektedir. Devletler gerek insanları iskân edebilmek gerekse de sanayileşmeden doğan hammadde ihtiyacını giderebilmek maksadıyla mekânsal olarak genişleme eğilimindedirler. Lebensraum konseptini ilk kez Friedrich Ratzel kullanmıştır. (Ayrıca Bkz. Adolf Hitler, *Kavgam.*)

²⁵³ Cemil Koçak, *Türk- Alman İlişkileri (1923- 1939)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991., s. 133- 134.

²⁵⁴ Rıfki Salim Burçak, *a.g.e.*, s.31.

²⁵⁵ Süleyman Seydi, *Zor Yıllar*, Asil Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 2.

Arnavutluk'a otuz tümen asker yığmasının ve On İki Ada'da tahkimat yapmasının Türkiye'de uyandırdığı endişeler dile getirilmişti. Zira Türkiye, Arnavutluk harekâtını Mihver devletlerinin daha önceden hazırlanmış olan planlarının bir parçası olarak görüyor ve böyle bir duruma hazırlıksız yakalanmak istemiyordu.²⁵⁶ Von Papan Berlin'e yolladığı raporda, Türkiye'yi İngiltere ile ittifaka yaklaştıran sebepler olarak; Türkiye'nin İtalya'dan çekiniyor olması, ayrıca Almanya'nın İtalya'yı desteklemesinin yarattığı endişe şeklinde yorumlamıştı. Sorunun çözümü için de İtalya'nın On İki Ada grubuna dâhil olup, Türk karasularına yakın bulunan iki adasının Türkiye'ye terkini tavsiye etmişti. Ancak bu adaların terkinin Türkiye'yi batı ile ittifaktan alıkoyacağı kesin olmadığı gibi, İtalya'nın buna rıza göstermesine de imkân yoktu. Bu süreçte Rusya ile anlaşmak kararında olan Hitler bu sebeple bu tavsiyeye pek değer vermemişti.²⁵⁷

Yavuz Özgüldür, Von Papan'e bizzat Hitler tarafından verilen görevleri şu şekilde sıralamıştır:

“Almanya'nın Avrupa'daki muhtemel bir çatışmadan Türkiye'yi uzak tutmak için elinden geleni yapacağı konusunda Türk hükümet yetkililerini ikna etmek,

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile kendilerine yönelik bir ittifaka katılmasının, Almanya'da ne denli hoşnutsuzluk yarattığını anlatmak,

İtalyanlarla görüşerek, Türklerin endişelerini dile getirmek, İtalyanların Balkanlara ve Türk çıkarlarına yönelik herhangi bir tehdidi olmadığını gösterir delilleri ortaya koymalarını sağlamak,

Almanya'nın temel amacının mevcut statükoyu korumak olduğu konusunda, Türk hükümet yetkililerine bilgi vermek,

Türkiye'nin İngiltere ve Fransa ile yürütmekte olduğu ittifak görüşmelerini ve siyasal ilişkilerini dondurmak, mümkünse gevşetmek,

Giderek bozulma eğilimi gösteren Türk-Alman ilişkilerini düzeltmek.”²⁵⁸

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ne göre Von Papan, Türkiye'nin tarafsızlık siyasetinden ayrılmasını engellemek üzere şu sözleri sarf etmişti:

“İngiltere'nin şu veya bu memlekete teminat vermesi veya teminat alması Almanya'yı kızdırıyordu. Hitler ateşli bir barış taraftarıdır. Eğer Türkiye, İngiltere ile aynı şekilde teminat

²⁵⁶ Fahir Armaoğlu, *a.g.e.*, s.359.

²⁵⁷ Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, *“Türk Dış Politikası (1939- 1945)”*, Olaylarla Türk Dış Politikası, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1987, s. 138

²⁵⁸ Yavuz Özgüldür, *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s. 121-122

anlaşması yaparsa Hitler bu duruma çok gücenecektir. Almanya, Balkan Birliğini hoş görür ve kuvvetlenmesini ister. Almanya ve İtalya'nın Balkanlarda yeni hareketlere girişecekleri yolundaki tahminler doğru değildir. Almanya Akdeniz havzasında harp hareketlerine girişmeye taraftar değildir.”²⁵⁹

Bu dönemde Alman DNB ajansı Kafkaslarda Türkiye'nin askeri hareketlere hazırlık yaptığını ve sınırda asker sayısını arttırdığına yönelik haberler yapmaya başlamış; Volkischer Beobachter gazetesi de Türkiye'nin dış siyasetinde değişiklik olduğunu, Türklerin Ruslara karşı düşmanlık duyduğunu yazmıştı. Volkischer Beobachter gazetesinin iddiasına göre İngiliz-Rus ittifakı tekrar ortaya çıkacak ve Rusya, Türkiye'ye saldıracaktı. İngiltere de Kürtleri, Arapları, Suriyelileri ve Iraklıları kullanarak Türkiye'nin egemenliğine son verecek ve İngiltere-Rusya ikilisi Hindistan'ı tehdit edecekti. Bu planı gerçekleştirmek için Rusya'nın Orta Asya'da gerekli demiryolu ağı mevcuttu. Alman basını bu fikri gerçekleştirmek için büyük paraya, etraflıca bir hazırlığa ve modern nakil araçlarına ihtiyaç olduğunu düşünüyor ve bunların İngiltere-Sovyet Rusya ikilisinde mevcut olduğunu ima ediyordu. Cumhuriyet gazetesi bu haberleri “*garazkârane neşriyat*” olarak değerlendirmiş; İngiliz basını ise Almanların bu haberleri yaymaya çalışmasını Nazi diplomasisinin bir taktiği olarak nitelendirmişti. Cumhuriyet gazetesi, Alman basınında çıkan bu tür haberlerin Türk-Rus ilişkilerini bozmaya yönelik politikalar olduğunu belirtmişti.²⁶⁰

Tüm bu siyasi gerginlik ve Alman ekonomik nüfuzuna dayalı baskılardan endişe eden Türkiye, barış cephesi olarak da adlandırılan İngiltere ve Fransa ile yaptığı deklarasyonlarla denge ve tarafsızlık rotasına yönelirken, siyasi olarak hangi tarafta olduğunu da açıkça göstermiştir.

3.4.3. İngiltere'nin Hatay Sorunundaki Rolü

Hatay sorunu, Türkiye'nin revizyonist ülkelerle ortak paydada bulunduğu istisnai konulardan biri olmuştur. Zira Hatay da Musul gibi Mondros Mütarekesi yapıldığında işgal edilmemiş bölgelerdendi ve İngiliz kuvvetleri İskenderun'a ulaştığında Hatay hâlâ Osmanlı hakimiyetinde bulunuyordu. İngiltere Musul konusunda olduğu gibi Hatay'ı da Mondros Antlaşması'nın 7.

²⁵⁹ Rıfki Salim Burçak, *a.g.e.*, s. 34.

²⁶⁰ Cumhuriyet Gazetesi, (1939, 08 Aralık), s.1

maddesine dayanarak işgal etmişler ve daha sonra Fransa mandasına bırakmışlardı.²⁶¹ Millî Mücadele esnasında Türk tarafı, Fransa'yla erken bir barış yapma pahasına Hatay'ın Suriye tarafında kalmasına göz yummuş meselenin savaştan sonra çözülmesine karar vermişti. Ancak mesele Lausanne'da çözülememiş; Suriye'ye de bağlanmamış olan Hatay, özel bir yönetim olarak Fransa mandasında kalmıştı.²⁶²

Hatay sorunu her ne kadar Türkiye'nin Fransa ile olan ilişkileri kapsamında bir mesele gibi görünse de İngiltere'nin, Fransa ile ittifak halinde olması hasebiyle Hatay ile alakalı meseleler İngiltere'yi de alâkadar ediyordu. İngiltere, Fransa'nın da muhakkak ittifakın içerisinde yer almasını istiyordu ancak Hatay sorunu çözülmeden Türkiye'nin Fransa'yla bir ittifaka girmesi mümkün görünmüyordu. Zira Türkiye, bu ittifaka Fransa'nın da ittifaka dâhil olabilmesi için Hatay'ın Türkiye topraklarına katılmasını şart koşmuştu.²⁶³

Fransa'nın Suriye'ye bağımsızlık vermeye hazırlandığı bir dönemde Atatürk, Hatay sorununu iç ve dış kamuoyunda planlı bir şekilde gündeme getirmeye başlamış; 20 Temmuz 1936'da Montreux Sözleşmesi'nin imza günü Türkiye'ye dönen Afet İnan'a “*Şimdi sırada Antakya, İskenderun, yani Sancak meselemiz var.*” demişti.²⁶⁴

Fransa'da halk cephesi olarak girdikleri seçimi kazanan sol partililer Leon Blum önderliğinde bir hükümet kurmuş; bu hükümet Avrupa'da buhranların arttığı bir dönemde Lübnan ve Suriye ile ilişkilerini düzeltme ihtiyacı hissetmişti. Nitekim yeni hükümet bahsi geçen devletlerle, tıpkı İngiltere'nin Irak ile yapmış olduğu gibi bir ittifak sistemi oluşturmak istemiş; bu maksatla Lübnan ve Suriye'nin, Fransa'nın birer müttefiki olarak bağımsız devletler durumuna getirilmesi için çalışmalara başlamıştı. Nihayetinde Fransa, Suriye ile 9 Eylül 1936 tarihinde üç yıllık bir geçiş döneminin ardından Suriye'ye bağımsızlık verilmesini öngören bir anlaşma parafe edilmişti.²⁶⁵

Suriye'de manda yönetiminin nihayete erdiğini belirten bu antlaşmada İskenderun Sancağına tanınan birtakım haklardan hiç bahsedilmemiş olması,

²⁶¹ Baskın Oran (ed.), *a.g.e.*, s.280-281.

²⁶² İsmail Soysal, *Hatay Sorunu ve Türk Fransa İlişkileri (1936-1939)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985, s.79-80.

²⁶³ Yücel Güçlü, *a.g.e.*, s.185-186.

²⁶⁴ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1977, s.135.

²⁶⁵ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.134.

Türk Hükümeti'nin tepkisini çekmişti. Yapılan müzakerelerin ardından bir sonuca varılamayınca Paris Büyükelçisi Suat Davaz aracılığı ile 6 Ekim 1936'da Cemiyet-i Akvama, 10 Ekim 1936'da ise Fransa Dış İşleri Bakanlığı'na resmi bir nota verilmişti. Bahse konu nota ile Türk Hükümeti, Sancak meselesinin çözümü teklifini resmen ortaya atmış, Fransa'nın Suriye ve Lübnan'a tanımaya karar verdiği bağımsızlık hakkının, halkının çoğunluğu Türk olan Sancak'a da tanınması talep edilmişti. Konu, Türkiye ile Fransa arasında diplomasi yolu ile tartışılırken, Mustafa Kemal Atatürk 1 Kasım 1936 tarihinde TBMM'nin açılış yılı konuşmasında, Sancağın asıl sahibinin Türkler olduğunu belirtmiş; Türkiye ile Fransa arasında tek uyuşmazlık konusu olarak kalan Sancak meselesinin de çözümünün gerektiğini söyleyerek, bu hususun ehemmiyetini şöyle ifade etmiştir;

*“Milletimizi gece gündüz meşgul eden başlıca büyük bir mesele, hakiki sahibi öz Türk olan “İskenderun-Antakya” ve havalisinin mukadderatıdır. Bunun üzerinde ciddiyetle durmaya mecburuz. Daima kendisi ile dostluğa çok ehemmiyet verdiğimiz Fransa ile aramızda tek ve büyük mesele budur. Bu işin hakikatini bilenler ve hakkı sevenler alâkamızın şiddetini ve samimiyetini iyi anlarlar ve tabii görürler.”*²⁶⁶

Mecliste yapılan konuşmanın ertesi günü Atatürk, Tayfur Sökmen ile görüşmüş ve olaya o gün itibariyle el koyduğunu belirterek, Ankara ve İskenderun havalisine “Hatay” ismini verdiğini ifade etmiştir. Ayrıca Atatürk'ün Tayfur Sökmen ve arkadaşlarına teşkilatlanmaları konusunda verdiği talimat çerçevesinde İstanbul'da bulunan “İskenderun-Antakya ve Havalisi Müdaafa-i Hukuk Cemiyeti” adı ile Antakya'daki şubesinin adı “Hatay Egemenlik Cemiyeti” olarak değiştirilmiş; Mersin, Dört Yol, Hassa ve Kilis'te şubeleri açılmıştır.²⁶⁷

Fransa Hükümeti Ekim ayında verilen Türk notasına 10 Kasım 1936 tarihinde cevap vermişti. Fransa notasında Cemiyet-i Akvam tarafından 24 Temmuz 1922'de kabul edilmiş olan manda yasasında, Fransa'nın mandater devletleri olarak Lübnan ve Suriye'yi bağımsızlığa kavuşturmakla görevlendirildiğini, Suriye'nin bölünmesine de izin verilmediğini belirtmiş; ayrıca Ankara Antlaşması'na da aykırı olarak Sancak'a bağımsızlık

²⁶⁶ Figen Atabey, “Hatay'ın Anavatana Katılma Süreci”, Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi, C:4, S:7, 2015, s.195.

²⁶⁷ Tayfur Sökmen, *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1992, s.95-96.

verilemeyeceğini, yalnızca özerkliğin korunabileceğini dostane bir dille ifade etmişti.²⁶⁸ Keza yine bu notada, 1921 tarihli Ankara Antlaşması'nın 7. Maddesi yorumlanarak bu maddenin siyasî bir statüden kesinlikle bahsetmediğinin, Sancak halkı için Suriye halkından bağımsız kendi kendini idare hakkının tanınmadığının altı çizilmiş; Ankara Antlaşması'nın yalnızca İskenderun bölgesinde idari bir muhtariyetin tesisi, dil ve kültür serbestliği gibi hususları kapsadığı belirtilmişti.²⁶⁹

İlgili notaları, aynı yılın Kasım ve Aralık aylarında yeni notalar izlemiş; Fransa, Türk Hükümeti'nin kararlı tutumu karşısında Hatay sorununun Cemiyet-i Akvama taşınmasını teklif etmiştir. Türkiye de bunu kabul ederek, 10 Aralık 1936 günü Cemiyet Konseyi'ne; "*Sancak konusunda Türk-Fransız uyumsuzluğunun, özgürlükleri ve canları tehdit altında bulunan Sancak halkının güvenliği için alınacak önlemlerin Konseyin olağanüstü bir toplantısında görüşülmesi*" talebi ile bir muhtıra sunmuştur.²⁷⁰

Cenevre'de konseyin olağanüstü toplantısında Hatay sorunu ele alınmadan evvel, Türk ve Fransız diplomatları bazı lobi faaliyetlerinde bulunmuştu. Tevfik Rüştü Aras, Türk tarafının görüşünü İngiliz Büyükelçisine ileterek çözüm için destek istemiş; İskenderun Sancağının, Cemiyet himayesinde silahtan arındırılmış özel bir statüye sahip olması teklifini yapmıştı. Bu şekilde Sancak Fransa, İngiltere ve komşu ülkeler tarafından emniyete alınmış; aynı zamanda İskenderun limanının tüm imkanlarından ilgili ve komşu devletlerin yararlanabileceği bir bölge haline gelebilirdi. Keza Fransa da bu hususta vakit kaybetmemiş, Londra'daki büyükelçisi vasıtasıyla İngiliz Hükümeti'nden Fransız tezini desteklemelerini istemişti. İngiltere ise Türkiye ile iyi ilişkilerini bozmak istememekle beraber, Türkiye'nin isteklerinin meşru bir dayanağı olmadığını ifade etmişti. Bölgenin Türk himayesine geçmesi halinde doğabilecek sorunlar ile ilgili endişelerini, İngiltere hazırladığı raporda şu şekilde açıklamıştı: Sancak'ın Suriye'den ayrılması Türkiye'yi, Suriye ve Irak topraklarına doğru genişlemek hususundan cesaretlendirebilirdi. Irk, dil, din ve coğrafi bakımdan birlik oluşturan Hatay; bölgede oluşan belirsizlik ve

²⁶⁸ Ömer Osman Umar, *Türkiye-Suriye İlişkileri(1918-1940)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Merkezi, Elazığ, 2003, s.216.

²⁶⁹ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatırları*, C.II., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1991., s.563.

²⁷⁰ Figen Atabey, *a.g.m.*, s.195.

tahrik zemini sebebiyle uzun süre mevcudiyetini sürdüremeyebilir hatta İtalya’da şüphe uyandırabilirdi. Fransa-Suriye Antlaşması’nın geçersiz hale gelmesi, İngiliz ve Fransız hükümetlerinin Arap devletlere ilişkin çıkarlarını olumsuz etkileyebilir; bölgedeki Hristiyan azınlıkların durumlarını riske atabilirdi. Diğer yandan Akdeniz’e inmek isteyen Sovyetlerin dikkati bu bölgeye yoğunlaşabilir ve dolayısıyla silahtan arındırılmış bir bölgenin asayişini sağlamak mümkün olmayabilirdi.²⁷¹

Neticede Cemiyet Konseyi 14 Aralık 1936 tarihindeki 95. toplantısında Hatay sorununun görüşülmesine karar vermiş; Tevfik Rüştü Aras, bu oturumda Türk tezini çok geniş bir biçimde anlatmıştır. Aras konuşmasının sonunda, Cemiyet-i Akvamin bu meseleye kısa vaktite çözüm bulmasını istemiş ve bu maksada yönelik Türk Hükümeti’nin Cemiyet’ten alınmasını istediği önlemleri şu şekilde sıralamıştır:

“Milletler Cemiyeti Sancak’ın geleceğini ele almalı,

Fransız birlikleri ile Türkiye karşı unsurlardan oluşan birlikler Sancak topraklarından çekilmeli,

Milletler Cemiyeti’nin tayin edeceği bir komisyon emri altında, tarafsız küçük bir jandarma bölüğü bölgeye gönderilmeli,

Milletler Cemiyeti görevlilerinin incelemelerini önyargısız yapabilmeleri ve ilgili tarafların uzlaşabilmeleri için uygun ortam yaratılmalıdır.”²⁷²

Bu konuşmadan sonra söz alan Fransız Temsilcisi Pierre Vienot ise, konseyden Sancak sorunu ile ilgili bir raportör tayin etmesini istemiş; Türkiye de onaylayınca İsveç Delegatesi Sandler, iki tarafın da görüşlerini alma vazifesi ile raportör tayin edilmişti. Ayrıca Vienot, konseyin 15 Aralık’taki oturumunda da söz alarak görüşlerini belirtmeye devam etmiş; bilhassa 1921 ve 1923 Antlaşmalarının detaylı olarak bir tahlilini yaparak, mesele ile ilgili olarak şu ifadelere yer vermişti:

“Fransa 1921’de Türkiye ile müzakere ederken, mandası mucibince hareket ediyordu ve bu suretle hareket etmek için başka bir sıfatı mevcut değildi. Fransa, Suriye arazisini hiçbir müdahale, hiçbir hükümler hakkını kendisinde hiçbir zaman görmemiş olduğundan, bu hakkı sırf bu arazinin hudutlarını tespitte yarayan bir anlaşma ile bu hukuku iktisap edemedi. Dolayısıyla Fransa, Suriye cemaati hesabına hareket etmekle birlikte Sancak, Suriye

²⁷¹ Ali Aslan, “Hatay Meselesinde İngilizlerin Tutumu”, II. Hatay Tarihi ve Folklor Sempozyumu (21-22 Mayıs 1992) Bildirileri, Zirem Basımevi, Antakya, 1992, s-4-7; Faruk Sönmezoğlu, a.g.e., s.91-92.

²⁷² Ülkü Demirdöğen, “Hatay Sorunu”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1983, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. s.68.

*cemaatinin haricinde istiklal için hiçbir husus namzetliğe malik bulunmuyordu bu prensiplerin tabiki, 15 sene zarfında halk veyahut Türk hükümeti tarafından hiçbir tahtı mucip olmadığı Türkiye Sancak'ın milli hayatına iştirakine karşı protestoda bulunmamıştır.*²⁷³

Sandler hazırladığı raporunda, Sancak bölgesine üç kişilik bir gözlemci heyet gönderilmesini; tarafların raportör ile temas halinde görüşmeye devam etmesini ve konunun Cemiyeti'nin Ocak Ayı toplantısında tekrar ele alınmasını tavsiye etmişti.²⁷⁴ Raporun Meclis tarafından tasdik edilmesi üzerine 22 Aralık 1936'da üç kişilik bir gözlemci heyeti kurulmuş ve heyet 1937 yılının Ocak Ayı başında vazifesine başlamak üzere Sancak'a gitmişti. Bundan sonra Meclisin kararı gereğince ikili görüşmelerde bulunmak üzere Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 21-22 Aralık 1936 tarihleri arasında Paris'i ziyaret etmiştir. Lakin, Fransız Hükümeti ile yapılan görüşmelerde olumlu bir sonuca varılamamıştı.²⁷⁵ Bu süre zarfında Hatay için çözüm yolları aranırken bölgede olaylar tırmanmaya devam etmiş, Aralık ayında Sancak'ta Araplar ve Türkler arasında kanlı çatışmalar yaşanmıştı.

1937 yılının Ocak Ayı boyunca Hatay meselesine çözüm arayışları Cemiyet-i Akvam çerçevesinde devam etmiş; bu toplantılar sırasında Türk ve Fransız mümessilleri, İngiltere Dışişleri Bakanı Anthony Eden'in de uzlaştırıcı yaklaşımı ile Sancak meselesi üzerinde ikili görüşmeler yapmışlardı. Müzakereler sonunda nihayet 26 Ocak 1937 tarihinde, Sancak meselesi üzerinde bir prensip anlaşması sağlanabilmişti. Anlaşmada varılan hususlar, 27 Ocak'ta Sandler raporu olarak adlandırılarak Cemiyet-i Akvam Konseyi tarafından da tasdik edilmişti.²⁷⁶

27 Ocak 1937 tarihli Konsey toplantısında hazırlanan raporda şu açıklamalara yer verilmişti;

"1-Sancak "ayrı bir varlık" olarak kabul edilecek, işlerinde tamamen bağımsız kalacak, dışişleri Suriye Devletince yönetilecektir. Fakat Suriye, Milletler Cemiyetinden izin almadan Sancak'ın bağımsızlığına zarar verici bir karar alamayacaktır.

2-Gümrük ve para birliği sağlanacaktır.

3-Sancağın resmi dili Türkçe olacak, başka dillerin kullanımına Milletler Cemiyeti karar verecektir.

²⁷³ Ayın Tarihi, Aralık 1936, No:37, s.106.

²⁷⁴ Ergünöz Akçora, "Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri", Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler), Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2010, s.351.

²⁷⁵ İsmail Soysal, a.g.e., s.88.

²⁷⁶ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, a.g.e., s.130.

4-Denetimi Milletler Cemiyetinin atadığı Fransız temsilci aracılığıyla sağlanacaktır.

5-Yerel bir polis örgütü kurulacak, sancağın ordusu olmayacaktır.

6-Türkiye ile Fransa bir anlaşma yaparak Sancağın toprak bütünlüğü güvence altına alacaklardır.

7-Sancağın statüsü ve temel yasası meclisin onayıyla yürürlüğe konulacaktır.”²⁷⁷

Cemiyet-i Akvam, Hatay Anayasası'nın hazırlanmasında da doğrudan etkili olmuş; Sandler raporu çerçevesinde Cemiyet Konseyi, 20 Şubat 1937'de yeniden toplanarak, Sancak Statü ve Anayasasını hazırlamak üzere beş üyeli bir “Uzmanlar Komitesi” kurulmasını kararlaştırmıştı. 25 Şubat'ta kurulan ve önce gözlemcilerle birlikte çalışmak üzere hemen Sancak'a giden bu Komitede Türkiye'yi Dış İşleri Bakanlığı Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu temsil etmişti. Uzmanlar Komitesi Sancak'tan döndüklerinde, Sandler raporu esasları çerçevesinde, Türkiye ve Fransa tarafından sunulan tasarıları da göz önüne alarak, “Sancak'ın Statüsü, Anayasa ve Sınırlarını” kapsayan teferruatlı bir rapor hazırlamıştı.²⁷⁸

Komitenin, Türkiye ile Fransa'nın da fikirlerini alarak hazırladığı anayasada, yasama erkinin çeşitli topluluklara göre hazırlanacak iki dereceli bir seçim yolu ile 40 üyeden oluşan Meclis tarafından kullanılacağı, Meclisin yürütme erkinin başındaki Cumhurbaşkanı seçeceği; onun da Yürütme Konseyi (Hükümet) Başkanını atayacağı; bu Konseyin Başbakan ile birlikte 5 üyeden oluşacağı; yargı erkinin bağımsız olacağı; temel insan haklarının güvence altında bulunacağı; teferruatları ile ortaya konulmuştu.²⁷⁹

İlgili anayasa, Cemiyet Konseyi tarafından Cenevre'de 29 Mayıs 1937'de kabul edilmiş; aynı gün, Türkiye ile Fransa Dışişleri Bakanları arasında da Sancak'ın toprak bütünlüğünü ve Türkiye-Suriye sınırlarını güvence altına alan antlaşmalar imzalanmıştı. Böylece Sancak'ın “ayrı varlığı” hukukî bakımdan kurulmuş; bu netice, Atatürk'ün ve Türk diplomasisinin önemli bir zaferi olmuştu.²⁸⁰

Ancak Türk-Fransız Antlaşması ve Cemiyet-i Akvamın kararı Sancak meselesini tam olarak çözememiş; Hatay'ın geleceği üzerine ortaya çıkan

²⁷⁷ Serhan Ada, *Türk-Fransız ilişkilerinde Hatay sorunu (1918-1939)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları, İstanbul, 2013., s.128.

²⁷⁸ Figen Atabey, *a.g.m.*, s.196.

²⁷⁹ İsmail Soysal, *a.g.e.*, s.91.

²⁸⁰ Hasan Köni, “*Hatay Sorununa Yeni Bir Bakış*”, Ankara Ü. Atatürk Yolu Dergisi, S. 4, Ankara, 1989, s. 538.

iyimser hava, bazı sorunlar nedeniyle bozulmaya başlamıştı. Bölgedeki Fransız mümessillerin uygulamaları ve Hatay'ın bağımsızlığını engelleyici faaliyetleri, halk ile idareyi karşı karşıya getirmiş; çok geçmeden Suriye'de Arap Milliyetçileri tarafından Fransızlara karşı yer yer gösteri ve isyanlar patlak vermişti. Fransızlar da Hatay'daki diğer azınlıkları Türklere karşı kışkırtma yoluna gitmiş; Türkiye Sancak'ta yeni rejimin derhal uygulanmasını istediği hâlde, Sancak'taki Fransız sömürge idaresinin Arapları kışkırtıcı davranışları birtakım zorlukların çıkmasına neden olmuştu. Nitekim 3 Haziran 1937'de Suriye Parlamentosu, bu anlaşmaları bir bildiri ile protesto etmiş, Sancak'ın Suriye topraklarının bir parçası olduğunu ilan etmişti. Suriye halkı da Hatay'a bağımsızlık verilmesinden dolayı hükümeti tenkit etmiş ve Suriye'nin bazı şehirlerinde hükümet aleyhine gösteriler yapılmıştı.²⁸¹

Hatay Anayasası'nı müteakiben yapılması planlanan seçimler bu şartlar altında yapılamamış; seçim sistemi konusunda da Türkiye ile Fransa arasında görüş ayrılığı oluşmuştu. Türkiye'de Fransa aleyhine kuvvetli bir eğilim ortaya çıkmış ve Türk-Fransız ilişkileri yeniden sıkıntılı bir sürece girmişti. Ankara bu durum karşısında sert bir tutum izlemiş; bu konuda Fransa'yı uyarırken, diğer yandan 24 Aralık 1937'de Cemiyet-i Akvam Genel Sekreteri ile Konsey Başkanı'na itirazını iletmış ve Konsey'den Türk Hükümeti ile iş birliği yapılarak, yönetmeliğin düzeltilmesini istemişti.²⁸² Türkiye'nin itirazını dikkate alan Cemiyet Konseyi 31 Ocak 1938'de seçim yönetmeliğinde gerekli düzenlemelerin yapılmasına karar vermiş ve Seçim Konseyi, 7 Mart 1938'de gerekli düzenlemeleri tamamlamıştır. Bunun üzerine Hatay'da 1938 Nisan ayında başlaması gereken seçimler, 3 Mayıs 1938 tarihinde Cemiyet-i Akvam Seçim Komisyonunun gözetimi altında başlamıştır. Lakin Fransız idarecilerin yanı sıra tarafsız davranması gereken Cemiyet-i Akvam Seçim Komisyonu'nun da Türkler aleyhine bazı uygulamalara girişmesi üzerine, Türk-Fransız ilişkileri tekrar gerginleşmiştir. Hatay'da yaşanan tüm bu gelişmelere Türkiye'nin tepkisi bir hayli sert olmuş; Atatürk Mayıs ayının ortasında çıktığı yurt gezisinde 20 Mayıs 1938'de Mersin'de, 24 Mayıs 1938'de Adana'da toplanan askeri birliklere saatlerce süren resmi geçit töreni yaptırarak, Türkiye'nin

²⁸¹ Bekir Tünay, "Atatürk ve Hatay", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Cilt II., S.5, Mart 1986, s.543.

²⁸² İsmail Sosyal, *a.g.e.*, 92.

kararlılığını göstermiştir. Yine bu gerginlik neticesinde Türkiye, 1937 Türk-Fransız Antlaşması'na dayanarak Hatay sınırına 30.000 kişilik askerî kuvvet yığmıştır.²⁸³

1939 baharında Avrupa'da tehlikeler büsbütün artınca, İngiltere gibi Fransa da Türkiye ile bir an evvel anlaşmaya varma ihtiyacı hissetmiş; bu süre zarfında, Ankara'da Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile İngiltere Büyükelçisi arasında başlayan Türk-İngiliz İttifakı görüşmeleri hızla ilerleme kaydetmişti. Türkiye, Hatay sorunu üzerinde bir anlaşma olmadıkça, Fransa'nın bu görüşmelere katılmasını istemediğinden ve yaklaşan savaş nedeniyle İngiltere, Fransa'ya telkinde bulunarak; Hatay'ı Türkiye'ye bırakmasını önermişti. Bilhassa İngiltere'nin Balkanlar ve Doğu Akdeniz bölgesinin savunması bakımından hayati önemi olan Türkiye ile, Üçlü ittifak yolu üzerinde, 12 Mayıs 1939'da bir deklarasyon yayınlanmasından sonra, Fransa Hükümeti, Hatay konusunda Türkiye'nin kabul etmeyeceği hemen hemen tüm önerilerinden vazgeçmişti. İngiltere'nin bu husustaki ısrarı ile Fransa, Hatay sorununun Türkiye'nin istediği gibi çözümüne razı olmuş; altı gün sürecek Türk-Fransız görüşmeleri 17 Haziran 1939'da başlamıştı. Hatay konusunda yapılan müzakereler, Ankara'da Büyükelçi René Massigli ile Dış İşleri Bakanı Saraçoğlu ve Genel Sekreter Menemencioğlu arasında sonuçlandırılmış; bu kapsamda 23 Haziran 1939'da Ankara'da "*Türkiye ile Suriye arasında toprak sorunlarının kesinlikle çözümüne ilişkin Antlaşma*"nın imzalanması ile Fransa Hatay'ın Türkiye'ye katılmasını kabul etmişti. Buna karşılık Türkiye de Suriye'nin bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı göstermeyi taahhüt etmiş; Paris'te de Fransa Dış İşleri Bakanı M. Bonnet ile Türkiye Büyükelçisi Suat Davaz arasında Türk-Fransız Ortak Deklarasyonu imzalanmıştır. Bu deklarasyon, Türkiye-İngiltere deklarasyonunda yer alan hükümlerin aynısının Fransa'ya uyarlanmış haliyle imzalanmış; bu suretle, Türk-Fransız Deklarasyonunun imzalanması ile kesin ittifak antlaşması için yürütülen Türkiye ve İngiltere arasındaki görüşmelere, Temmuz ayından itibaren Fransa da katılabilmektedir.²⁸⁴

²⁸³ Yusuf Sarıncay, "*Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939)*", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2010, s.432.

²⁸⁴ Figen Atabey, *a.g.e.*, s.70-72.

Türkiye 7 Temmuz 1939 günü bir yasa ile Hatay ilinin Türkiye'ye bağlanma işlemini kesinleştirmiş; 23 Temmuz 1939 tarihinde de T.B.M.M. adına Hatay'a gelen heyetin huzurunda yapılan güçlü bir iştirak merasiminden sonra Fransız kuvvetleri Hatay'ı terk etmiştir. Ayrıca Türk-Fransız Deklarasyonu, 19 Ekim 1939 tarihinde Ankara'da imzalanacak olan Üçlü İttifak Antlaşması'nın müzakereleri için başlangıç teşkil etmiştir.²⁸⁵

3.4.4. Sovyet Rusya Politikalarının İkili İlişkilere Yansıması

Millî Mücadele döneminden Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin imzalanmasına kadar olan süreçte, Türkiye'nin Sovyetler Birliği ile ilişkileri oldukça iyi seyretmiştir. Sovyet Ruslar bir yandan komünist rejimi ülke içerisinde yerleştirmeye çalışırken, güney komşusu Türkiye ile de dostluk bağları kurarak; Türkiye'nin Batılılara yanaşmasını önlemek istemiştir. Diğer taraftan da Türkiye, dış politikada gerçekleştirmek istediklerini büyük devletlere kabul ettirebilmek için Sovyet desteğine ihtiyaç duymuş ve ikili ilişkileri olabildiğince yakın tutmaya çalışmıştır. Ancak Montreux Konferansı'nda başlayan Türk- İngiliz yakınlaşması, Almanya ve Sovyetler Birliği'ni tedirgin etmiş ve bu ülkelerin Türkiye ile olan ilişkilerini tekrar gözden geçirmesine neden olmuştur.²⁸⁶

Bu dönemde Türkiye İngiltere ile yakınlaşırken, Almanya ile olan ticarî faaliyetlerini devam ettirmiş; Sovyetlerin, Boğazlarla ilgili talepleri her ne kadar ilişkileri gerginleştirmişse de, her iki ülke de dostluğun devam ettiğini sürekli olarak yinelemiştir. Ancak diğer taraftan Sovyetler her an gerçekleşebilecek bir Alman taarruzundan endişe etmiş, İngilizler de Sovyetlerin bu endişesine katılmıştır. 10 Mart 1939 tarihinde Stalin, Komünist Partisi 18. Kongresi'nde yaptığı konuşmada Batıya karşı olan güvensizliğini şu şekilde ifade etmiştir.

“İstiklâlini koruma yolunda alınan taahhütlere rağmen Avusturya, Almanya'ya terk olundu. Südetler muntıkası terk olundu. Her türlü taahhütler ihlâl edilerek Çekoslovakya yalnız bırakıldı. Bundan sonra basında büyük gürültülerle Rus Ordusu'nun zaafı, Rus hava

²⁸⁵Süleyman Hatipoğlu, “Hatay'ın Türkiye'ye Katılması”, Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, c.XVI., Ankara, 2002, s.689..

²⁸⁶Fahir Armaoğlu ve İsmail Soysal, “Türkiye'nin Hitler Almanyası ile İlişkileri 1933-1941”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu, TTK, 1999, s. 297-298.

*kuvvetlerinin zayıflığı, Sovyetler Birliği'nde karışıklar hakkında yalanlar söylenmeye başlandı. Bu surette Almanlar Doğu'ya doğru ilerlemek için kışkırtıldı. Onlara bir şikâr gösterildi ne denildi ki Bolşeviklerle harbe başlayın gerisi iyi gelecektir.”*²⁸⁷

Almanların Çekoslovakya'yı işgali ve Doğu Avrupa Devletleri ile muhtelif antlaşmalar yapması karşısında Sovyetler Birliği kendisine doğru hızla ilerleyen Alman tehlikesinin durdurulması için İngiltere, Fransa, Polonya ve Türkiye'nin de katılacağı bir savunma cephesi kurmak istemiş ama İngiltere bu teklifi reddetmiştir. Bu dönemde, İngiltere ve Fransa'nın izlediği politikayı Erkin şu şekilde açıklamaktadır:

*“Basiretleri günlük politika endişeleriyle yoksullaşmış bazı Avrupalı Devlet adamlarının, bahtsız Münih Antlaşması sayesinde ebedi barış ve ahengi sevinç içinde kutlamakla meşguldüler. Harpten kaçınmak endişesi içinde çirpınan Büyük Britanya ve Fransa, Çekoslovakya ile mevcut ittifaklarının kendilerini maruz bırakacağı gailelerden, büyük müttefiklerinin askeri yardımını samimilikle uman ve bekleyen küçük bir memleketin toprak bütünlüğünü feda etmek suretiyle, sıyrılmayı uygun bulmuşlardır.”*²⁸⁸

İngiltere'nin, Almanya'nın yayılmacı politikasına karşı gerekli tepkiyi göstermekte gecikmesi ve özellikle 1938 Münih düzenlemesi ile Çekoslovak halkına müracaat etmeden bu ülkeyi Hitler'e terk etmeleri, Sovyetler Birliği yöneticilerinde, Batılıların Alman saldırganlığını Doğu Avrupa'ya ve Sovyetlere doğru yönelttikleri inancını kuvvetlendirmiştir. Bilhassa Almanya'ya karşı bir ittifak içerisinde yer alma hususundaki Sovyet teklifinin İngiltere ve Fransa tarafından reddedilmesi, bu inancı daha da pekiştirmiştir. Böylece, Almanya'ya karşı Doğu Avrupa'da kendisine bir emniyet kuşağı oluşturma yollarını arayan Sovyetler, 23 Ağustos 1939'da, İkinci Dünya Savaşı başlamadan hemen evvel Almanya ile bir Saldırmazlık Paktı imzalayarak yeni bir yol denemeye başlamıştır.²⁸⁹

Dünya kamuoyu Moskova'da bir barış cephesinin kurulduğu haberini gittikçe artan bir merak ve sabırsızlık içerisinde beklerken Alman D.N.B Ajansı 21 Ağustos 1939 günü bütün dünyada bir şok tesiri bırakan şu haberi yayınlamıştır: *“Almanya ile Rusya arasında bir ticaret antlaşması*

²⁸⁷ Rıfki Salim Burçak, *a.g.e.*, s. 49.

²⁸⁸ F. Cemal Erkin, *a.g.e.*, s. 123.

²⁸⁹ Mücahit Özçelik, *“İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası”*, Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı: 29, Şubat:2010, s.256.

imzalanmıştır. İki devlet arasında bir Saldırmazlık Antlaşmasının imzalanması için Ribbentrop Moskova'ya gidecektir.” Gerçekten Alman Dış İşleri Bakanı J.Von Ribbentrop ertesi gün uçakla Moskova'ya gidip Sovyet devlet adamları ile o gece Kremlin Sarayı'nda Dostluk ve Saldırmazlık Paktını imzalamıştır.²⁹⁰

Moskova'ya göre Batılı devletler, Almanya'ya karşı izlenen uzlaşmacı ve yatıştırıcı politika yoluyla, Almanya ile Sovyetler Birliği'ni karşı karşıya getirmeyi amaçlıyor; bilhassa İngiltere Almanya'yı Doğu'ya, yani Sovyetler Birliği üzerine sevk etmeye çalışıyordu. Sovyetler Birliği, bu düşüncelerin tesiri ile ciddi bir politik manevra yaparak Batılı devletlere karşı Almanya ile belli bir çerçevede anlaşmıştır.²⁹¹

23 Ağustos 1939'da Doğu Avrupa ve Balkanlar üzerinde bir egemenlik mücadelesi yürüten Almanya ile Sovyetler Birliği arasında bir dostluk antlaşmasının imzalanması Türkiye için yeni ve beklenmedik bir gelişme olmuştur.²⁹² Sovyetler Birliği ile Almanya arasında imzalanan bu antlaşma, Türkiye'nin uzun zamandır kurmaya çalıştığı ittifak sistemini çöküntüye uğratmış; Türkiye'nin dış ilişkilerinde yeni bir sayfa açmıştır. Zira bir tarafta Batılı müttefikler, diğer tarafta ise Almanya ile anlaşmış olan Sovyetler Birliği bulunmaktadır. Türkiye, eski dostu ve büyük komşusu Sovyetler Birliği ile yürüyerek İngiliz-Fransız Deklarasyonundan; yahut deklarasyona bağlı kalarak Sovyetlerden ayrılmaktansa, her iki tarafla da ittifak ilişkilerine girişerek iki dostluğu pekiştirmeyi seçmiştir.²⁹³

Alman-Sovyet Paktı imzalanmadan üç hafta kadar önce, 4 Ağustos 1939'da Ankara'daki Sovyet Büyükelçisi Terentieff, Dış İşleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'nu ziyaret ederek Türkiye ile SSCB arasında bir pakt ya da karşılıklı bir yardımlaşma antlaşması yapılması hususunda görüşmek üzere kendisini Moskova'ya davet etmiştir.²⁹⁴ SSCB'nin bu daveti, Sovyet-Alman Paktı'nın imzalanmasından bir gün sonra, 24 Ağustos 1939 tarihinde de yazılı olarak tekrarlanmış, 4 Eylül günü Sovyet Büyükelçisi, Saraçoğlu'nu tekrar ziyaret

²⁹⁰ Rıfki Salim Burçak, *a.g.e.*, s.51.

²⁹¹ Selim Deringil, *Denge Oyunu-II. Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası Denge Oyunu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 69.

²⁹² Oral Sander, *a.g.e.*, s.151.

²⁹³ A.Suat Bilge, *Güç Komşuluk (Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964))*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1992, s. 113-128.

²⁹⁴ Cemik Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)*, Cilt I, İletişim Yayınları, Ankara, 1986, s.449.

ederek son gelişmeler karşısında ülkesinin durumunu açıklayan bir notayı Türk Dış İşleri'ne iletmiştir.²⁹⁵

Saraçoğlu, Karadeniz bölgesinde Türk-Sovyet karşılıklı yardım paktının ve Boğazlarla ilgili Montreux rejiminin devamını öngören bir antlaşma tasarısı hazırlayarak, beraberindeki heyet ile 23 Eylül 1939 tarihinde Moskova'ya gitmiştir.²⁹⁶

Sovyet Dış İşleri Bakanı Molotov, 26 Eylül 1939'da Kremlin'de yapılan müzakerelerde ağır şartlar ileri sürmüş ve Sovyet Hükûmetinin, Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya verdiği taahhütlerden kendi geleceği açısından duyduğu kaygıları belirtmiştir. Ayrıca Montreux hükümlerinde Sovyetler lehine yapılmasını istedikleri değişiklikleri de bildirmiş; Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında hazırlanmakta olan ittifak antlaşması tasarısında da bazı düzenlemeler yapılmasını talep etmiştir.²⁹⁷ Bu istekler samimi bir ortamda başlayan müzakereleri daha ilk günden gerginleştirmiş, 27–29 Eylül arasında Alman Dış İşleri Bakanı Joachim Von Ribbentrop'un Moskova ziyareti nedeniyle de görüşmelere ara verilmiştir.²⁹⁸

Alman Bakanın ayrılmasının ardından tekrar başlayan müzakereler, bu defa Sovyet Rus lideri Stalin'in de katılımı ile devam etmiş; Stalin de Molotov gibi Türkiye'nin Montreux'de tek başına kazandığı yetkilerin, bundan sonra bazı değişikliklerle iki devlet tarafından müştereken yürütülmesini teklif etmiştir. Saraçoğlu, Sovyetler Birliği ve Türkiye'den başka Bulgaristan, Fransa, İngiltere, Japonya, Yugoslavya ve Yunanistan'ın imzalarını taşıyan bir antlaşmanın, yalnız Ankara ve Moskova tarafından revizyona tabi tutulmasına Türk Hükûmetinin asla razı olamayacağını belirtmiştir.²⁹⁹

Sovyet taleplerin ilk üç maddesinde Almanya'nın, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik izlemiş olduğu dış politikayı nasıl etkilediği görülmektedir. Müzakerelerde bahse konu olan Rus talepleri aşağıda belirttiği gibidir:

- “1. İngiltere ve Fransa ile girişilen ittifak müzakerelerinin istişareye çevrilmesi
2. İngiltere ve Fransa'nın Sovyetler Birliği ile savaşa girmesi halinde üçlü ittifakın geçersiz sayılması

²⁹⁵ Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri: 1939–1947*, Ankara, 1961, s.24–25.

²⁹⁶ Kamuran Gürün, *a.g.e.*, s.318.

²⁹⁷ Figen Atabey, “*Montreux Konferansı'ndan İkinci Dünya Harbi'ne Türk-Sovyet İlişkileri*” *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt:2 Sayı:4, Ocak 2014, s.7.

²⁹⁸ Baskın Oran, *a.g.e.*, s.419.

²⁹⁹ Figen Atabey, *a.g.m.*, s.7.

3. *Sovyet-Alman Saldırmazlık Paktı'nın gereği olarak yapılacak Türk-İngiliz-Fransız Pakta "Alman ihtirazi kaydının" koyulması*

4. *Boğazların Türkiye ve Sovyet Rusya ile beraber savunulması*

5. *Montrö Boğazlar Antlaşmasına, Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin Boğazlardan geçemeyeceğine dair garantinin eklenmesi.*"³⁰⁰

Şükrü Saraçoğlu 17 Ekim 1939'da Moskova'dan ayrılmış, 20 Ekim 1939 günü Türkiye'ye dönmüştür. Üç gün olarak planlanan fakat tam yirmi üç gün süren Moskova müzakereleri, Şükrü Saraçoğlu'nun ifadesiyle "*daha ziyade bir boğuşma*" intibası yaratmıştır. Türk Hükümeti tarafından, müzakerelerde öne sürülen Sovyet taleplerinin uygun bulunmadığı açıklaması yapılmış ve Moskova'daki müzakerelerden istenilen sonucun çıkmaması üzerine, Saraçoğlu dönüş yolundayken, 19 Ekim 1939 günü, 23 Eylül'de parafe edilmiş olan Türkiye-İngiltere-Fransa üçlü ittifakı imzalanmıştır.³⁰¹ Zira Saraçoğlu'nun bu ziyaretinde, Türkiye Batı ile gireceği ittifaka Sovyetler Birliği'ni dâhil edemeyeceğini anlamış, dahası komşusunun Boğazlarla ilgili gerçek niyetini öğrenmiştir.

3.5. Üçlü İttifak Antlaşması'nın Kabulü

Türkiye-Sovyetler ilişkilerinde yaşanan gerginlikler, İngiltere ve Fransa ile kurulacak olan ittifakı geciktiren temel unsur olmuştur. Zira İttifak için yapılan müzakereler tamamlanmış olmasına mukabil, Türkiye'nin Sovyetlere son bir şans vermek istemesi üzerine antlaşma metnine imza atılmamıştı.³⁰² Ancak 16 Ekim'de Moskova'daki müzakerelerin sona ermesinin ardından Türkiye-İngiltere-Fransa İttifakı'nın önünde hiçbir engel kalmamış; Ankara Antlaşması Saraçoğlu Moskova'dan yurda henüz dönmeden imzalanmıştı.³⁰³

Türkiye adına Başbakan ve Dış İşleri Bakanı Vekili Dr. Refik Saydam, İngiltere adına Ankara Büyükelçisi Hughe Montgomery Knatchbull Hugessen ve Fransa adına da Ankara Büyükelçisi M. René Massigli tarafından imza edilen, siyasi tarihte "Ankara Antlaşması" olarak geçen "Türk-İngiliz-Fransız

³⁰⁰ Mehmet Saray, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi, III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, A.K.D.T.Y.K., Ankara, 2000, s.61.

³⁰¹ Barış Ertem, "*İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri*", *Turkish Studies*, cilt:8, sayı:7, Yaz 2003, s.164.

³⁰² Rıfki Salim Burçak, *a.g.e.*, s.103.

³⁰³ Ludmila Zhivkova, *a.g.e.*, s. 245.

Karşılıklı Yardım Antlaşması” dokuz madde ve üç ek protokol, bir özel anlaşma ve bir gizli askeri sözleşme halinde, on beş yıl geçerli olmak üzere kabul edilmiştir. Antlaşma maddeleri şunlardır:

“Madde 1. Türkiye’ye karşı bir Avrupa Devletince girişilecek bir saldırı sonucunda, Türkiye bu devletle savaş durumuna girdiğinde Fransa ve Birleşik Krallık etkili olarak Türkiye ile iş birliği yapacaklar ve ona ellerinden gelen her türlü yardım ve desteği göstereceklerdir.

Madde 2.2.1- Bir Avrupa Devletince girilip Akdeniz bölgesinde Fransa ve Birleşik Krallığın karışacakları bir savaşa sürükleyici bir saldırı durumunda, Türkiye; etkili olarak Fransa ve Birleşik Krallık ile iş birliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir.

2.2- Bir Avrupa Devletince girilip Akdeniz bölgesinde Türkiye’nin karışacağı bir savaşa sürükleyici bir saldırı eylemi durumunda, Fransa ve Birleşik Krallık, etkili olarak Türkiye ile iş birliğinde bulunacaklar ve ona ellerinden gelen tüm yardımı ve desteği göstereceklerdir.

Madde 3. Fransa ve Birleşik Krallık tarafından 13 Nisan 1939 günlü demeçlerle Yunanistan ve Romanya’ya verilen güvenceler yürürlükte kaldığı sürece, bu iki güvenceden biri ya da diğeri nedeniyle Fransa ve Birleşik Krallık savaşa girdikleri durumda Türkiye, etkili olarak Fransa ve Birleşik Krallık ile iş birliği yapacak ve onlara elinden gelen tüm yardım ve desteği gösterecektir.

Madde 4. Fransa ve Birleşik Krallık, birine ya da diğerine karşı, 2. Ve 3. Maddeler hükümlerinin uygulanması gerekmeksizin, bir Avrupa devletince yapılan bir saldırı sonucunda, bu devletle savaşa girerse, Bağlı Yüksek Taraflar hemen danışmalarda bulunacaktır. Ancak şurası da kararlaştırılmıştır ki, Türkiye böyle bir durumda Fransa ve Birleşik Krallık karşısında, hiç değilse anlayışlı bir tarafsızlık gösterecektir.

Madde 5. Yukarıdaki 3. Maddenin hükümlerine zarar verilmeksizin:

1. Gerek bir Avrupa Devletince, Bağlı Yüksek Taraflardan biri Hükümetinin saldırıya karşı, kendi kabulü ile, bağımsızlığını ve tarafsızlığını korumaya yardım yükümlendiği bir başka Avrupa devletine karşı girişilen bir saldırı durumunda,

2. Gerek bir Avrupa Devletince girilip diğer bir Avrupa Devletine karşı yöneltilmiş olmakla birlikte, Bağlı Yüksek Taraflardan biri Hükümetinin görüşüne göre kendi güvenliği için bir tehdit sayılan bir saldırı durumunda, Bağlı Yüksek Taraflar etkin görülecek her ortak eyleme girişmek üzere hemen danışmalarda bulunacaklardır.

Madde 6. Bu Antlaşma hiçbir Devlete karşı yöneltilmiş değildir. Onun amacı, saldırıya karşı koymak için Türkiye’ye, Fransa’ya ve Birleşik Krallığa, gerektiğinde karşılıklı bir yardım ve destek sağlamaktır.

Madde 7. Bu Antlaşmanın hükümleri, Türkiye ile diğer iki Bağlı Yüksek Taraftan her biri arasında iki taraflı yükümlülük olarak da geçerlidir.

Madde 8. Bağlı Yüksek Taraflar bu Antlaşmanın uygulanması sonucu olarak savaşa girmiş bulunursa, mütareke veya barış için birlikte karar vereceklerdir.

Madde 9. Bu Antlaşma onaylanacak ve onay belgeleri mümkün olan en kısa sürede Ankara'da sunulacaktır. Antlaşma, bu sunuş günü yürürlüğe girecektir."³⁰⁴

Ekli 1 numaralı Protokol, antlaşmanın hemen yürürlüğe konulması için hazırlanmış; Türkiye ayrıca ittifak antlaşmasına Ekli 2 numaralı protokol ile antlaşmadan doğan taahhütlerin kendisini Sovyetler Birliği ile savaşa sürüklemeyeceği hakkında bir çekince koydurmuştur. (EK-2) Bu sebeple 2 numaralı Protokol Türk diplomasi tarihine "*Sovyet Çekincesi*" olarak geçmiş; bu çekince, İngiltere'nin bir ara ileri sürdüğü gibi yalnız Romanya'ya yardım yüzünden Sovyetlerle çıkacak bir uyuşmazlık için değil, Türkiye'nin istediği gibi geniş ve genel biçimde olmuştur. 1940 Haziran ayında Türkiye, İttifak Antlaşması hükümleri gereğince, İtalya'ya karşı savaşa girmesi gerektiğinde bu çekinceyi ileri sürmüştür.³⁰⁵

İttifak antlaşmasında Ekli 3 numaralı protokol gizli tutulmuş, İngiltere ve Fransa; bir Avrupa devletince kalkışılan bir askerî eylem Bulgaristan yahut Yunanistan hudutlarına ulaşır ulaşmaz, Türkiye edimsel bir biçimde iş birliği yapmayı ve ona, istemi üzerine ellerinden gelen tüm yardım ve desteği göstermeyi yükümlenmiştir. Askerî mukavele ise savaş Balkanlar'a ulaştığında, eğer durum ve koşullar Bulgaristan'ın bağıtlı taraflardan birine karşı bir eyleme katılacağını gösteriyorsa Türkiye Bulgaristan'ın hareketsizliğini sağlamak için ortaya çıkabilecek muhtelif hallere uygun askeri önlemleri alma yükümlülüğü getirmiştir.³⁰⁶

Üçlü İttifak Antlaşması gerek Türkiye'ye gerekse İtalya ve Almanya'ya karşı toprak garantisi sağlamasının yanı sıra, İngiltere ve Fransa'ya Türkiye'ye muhtelif maddi ve aynî yardımda bulunmayı taahhüt ettirmiştir.³⁰⁷ Antlaşmanın imzalanmasından sonra İsmet İnönü mecliste şu konuşmayı yapmıştır:

"Teşrinievvelde imza edilen ve bu hafta içinde yüksek tasdikinize arz edilecek olan muahede de; hiçbir devletin aleyhinde olmayarak, hiç olmazsa tesirimizin yettiği sahada beynelmilel sulh ve emniyete hizmet etmek suretiyle kendi emniyetimizi masun tutmak gayesine

³⁰⁴ Figen Atabey, *a.g.e.*, s.100-105.

³⁰⁵ *A.g.e.*, s.105.

³⁰⁶ Baskın Oran, *a.g.e.*, s.274-276.

³⁰⁷ Süleyman Seydi, "*1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika*", (Adem Çaylak Ed.), *Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*, Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 272.

matuftur. Sulhu korumak ülküsü; her memlekette, kendi hususi bünyesi, coğrafi vaziyeti ve imkânlarına göre ayrı ayrı tedbirler ilham edilebilir.”³⁰⁸

Antlaşma ile ilgili İngiltere Başbakanı Chamberlain de 26 Ekim’de şu açıklamalarda bulunmuştur:

“Antlaşma, Büyük Britanya ve Fransa’nın her tarafında büyük memnuniyetle karşılanmıştır. Bu antlaşmanın dünyanın her tarafında aynı derecede memnuniyetle karşılanmış olduğunu öğrenmek bize büyük cesaret vermiştir. Bu memnuniyetin sebebi hiç şüphesiz şudur ki, bu antlaşmanın hiç kimseyi tehdit etmeyen ve yegâne hedefi tecavüze karşı mukavemet göstermekten ibaret bulunan bir müdafaa vasıtası olduğunu bütün dünya anlamıştır. Bu antlaşma ile İngiliz milletinin ve Türk milletinin, adaletin sorumluluğunu müştereken taşımakta bulunmaları, bizi iftihara sevk etmektedir. O Türk milleti ki, yurtseverliği ve doğruluğu hürmete layıktır. Bunlar bizim daima takdir ettiğimiz özelliklerdir. Bu vesile ile şunu da arz etmek isterim ki, İngiliz Hükümeti ile Türk ve Fransız Hükümetleri bir süreden beri Türkiye’ye mali ve iktisadi yardım meselesini görüşmektedirler. Bu yardım bilhassa harp malzemesine yöneliktir. Bu hususta, Londra’da bir Türk askeri heyetiyle görüşmeler devam etmektedir. General Orbay’ı İngiltere’de aramızda görmekten büyük bir zevk duyduk. Görüşmeler açık ve samimi bir hava içinde devam etmekte ve sonuçlanmak üzere bulunmaktadır. Ümit ederim ki faydalı ve müspet bir netice elde edilecektir.”³⁰⁹

İngiliz ve Fransız basını antlaşmaya son derece yoğun bir ilgi göstermiş; Türkiye’nin antlaşmayı Hitler’in tahakkümüne rağmen imzaladığı iddiasıyla La Nouvelle Revue dergisi, neticenin Alman Hükümeti için gerçek bir muvaffakiyetsizlik olduğunu ve Boğazların geçiş üstünlüğünün ittifak ülkelerine geçtiğini yazmıştır.³¹⁰ Türk basınında da geniş yer bulan antlaşmanın önemini Vakit Gazetesi’nden Asım Us şu sözlerle ifade etmiştir:

“Dün Ankara’da bir antlaşma imzalandı. Türkiye ile İngiltere ve Fransa arasındaki İttifak Antlaşması. Türkiye’ye ve Akdeniz’de iki taraftan birine vuku bulacak tecavüze karşı yapılmış bir askeri ittifak vesikası. Türkiye, İngiltere ve Fransa ile tecavüze karşı kuvvet birliği esası üzerine daha geçen ilk baharda ve yaz mevsiminde anlaşmıştı. Dün akşam imzalanan antlaşma ile Türkiye, İngiltere ve Fransa bütün cihanın gözleri önünde bir yardım paketi ile birbirlerine bağlanmış bulunuyorlar. Bugün Avrupa’da bir harp mevcut olmakla beraber, Türkiye harpten uzak ve Akdeniz, fiilen harp sahası haricinde bulunuyor. Fakat her an böyle bir ihtimalin vukuu mümkündür. İmza edilen Türk-İngiliz ve Fransız yardım paketi sadece buralara harp macerasını harekete getirebilecek olanlara karşı alınmış ihtiyatî bir tedbir diye

³⁰⁸ Haz: Ali Rıza Cihan, Engin Karapınar, *İsmet İnönü’nün TBMM’deki Konuşmaları 1920-1973*, II, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayın, Ankara, 1993, s. 2.

³⁰⁹ Ayın Tarihi, Ekim 1939, S.71, s.97-98.

³¹⁰ Şinasi Sönmez, “İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz-Fransız-Türk İttifakının Fransız Basınına Yansımaları (1939)”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı:63, Güz 2018, s.295

anlamak gerekir. Antlaşmaya eklenen ikinci protokol ise büyük komşumuz Sovyetlerle olan dostluk ilişkilerimizdeki samimiliğin en son delili olarak alınmalıdır. Türkiye, İngiltere ve Fransa ile karşılıklı bir yardım paktı hazırlarken çok düşünmüştür. Bu iki memleketin Akdeniz’de sulhu muhafaza etmek yolunda takip ettikleri siyaset ile aramızda tam bir menfaat iştiraki bulunduğunu kanaatine varmıştır. Onun için bu devletlere söz vermiştir.”³¹¹

Türkiye, 19 Ekim 1939’da imza edilen ilgili ittifak antlaşması ile Avrupa’da giderek yayılmakta olan İkinci Dünya Savaşı’nda mihver bloğuna karşı oluşturulan bir Batı İttifakının güçlü bir üyesi konumuna gelmiştir. Zira antlaşma ile beraber İngiltere ve Fransa ile; Türkiye’nin gücünü artırmaya yönelik silah ve malzeme yardımına ilişkin bir sözleşme yapılmış; Türkiye’ye 25 milyon sterlin tutarında ve yirmi sene vadeli bir kredi sağlanmıştır. Ancak Fransa’nın uğradığı mağlubiyetler ve İngiltere’nin içerisinde bulunduğu zor durum neticesinde bu destekler tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir.³¹²

İkinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Türkiye’nin Millî Mücadele devresinden itibaren ilişkilerini kuvvetlendirmeye çalıştığı Sovyetler Birliği ile de yolları ayrılmıştır. Türkiye’nin iki savaş arası dönemde izlediği denge politikası sona ererken gerek Müttefikler gerek Mihver kuvvetler tarafından savaşa girmeye zorlanan Türkiye, yine de akılcı ve çok yönlü “aktif tarafsızlık” politikasıyla savaş dışında kalmayı başarabilmiştir. Atatürk’ün vefatından sonra imzalanmış olan Türk-İngiliz-Fransız İttifak Antlaşması ve ardından gerçekleşen İkinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’nin tarafsızlık tercihi, 1930’lu yılların başından itibaren Atatürk’ün öngördüğü dış politika anlayışının bir devamı olarak uygulanmıştır.³¹³

³¹¹ Vakit Gazetesi, 20 Ekim 1939

³¹² Figen Atabey, *a.g.e.*, s.131-132.

³¹³ *A.g.e.*, s.132.

SONUÇ

İtilaf Devletlerinin Türk topraklarını işgal etmesinin ardından Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde başlayan Millî Mücadele hareketi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması sağlanmış; 1920'li yıllarda hâkim olan tüm kötü siyasi şartların mevcudiyetine rağmen elde edilen kazanımlarla Türkiye için yeni bir devre ortaya çıkmıştır. Lausanne Barış Antlaşması'nın imzalanmasının ardından çatışma içerisindeki devletlere rüşünü ispat eden Türkiye bundan sonra bağımsız ve çağdaş bir ülke olma yolunda hızla ilerlemeye başlamıştır.

Kurtuluş Savaşı sürecinde revizyonist ülkeler arasında aktif bir konuma sahip olan Türkiye, Lausanne Antlaşması'ndan sonra devletin "güvenliği ve devamlılığını" sağlayabilmek adına statükocu blokta yer almayı tercih etmiş ve dış politikasını bu yaklaşıma dayanarak şekillendirmiştir. Lausanne'dan arta kalan Musul meselesinin çözümü ile restorasyon sürecine giren Türkiye-İngiltere ilişkileri bundan sonraki dönemde bu sorunun gölgesinde yaşanan birtakım gerginliklere rağmen ılımlı bir yaklaşma seyrine sahip olmuştur.

Bu dönemde, ülkenin emniyeti ve sürekliliğini tehlikeye atabilecek herhangi bir maceradan kaçınmak ya da diğer bir ifadeyle statükonun muhafaza edilmesi Türk dış politikasının temel ilkelerinden biri haline almış; Atatürk, bu ilke gereği Misak-ı Milli sınırları içerisinde bulunan Musul'dan feragat etmeyi dahi göze almak durumunda kalmıştır. Bu tutum, Cemiyet-i Akvamın temel aktörü olan İngiltere'nin, Türkiye nezdindeki ehemmiyetinin ne denli büyük olduğunu göstermektedir.

İki ülke münasebetlerinde yaşanan gelişim, Avrupa'da meydana gelen siyasi gerginlik ve eylemlerle de yakından alakalı olmuştur. Zira Birinci Dünya Savaşı Avrupa'yı, halihazırdaki barış antlaşmalarından memnun olan anti-revizyonist blok ve bu antlaşmalarından rahatsızlık duyan revizyonist blok olmak üzere iki karşıt gruba ayırmıştır. Revizyonist bloğun önde gelen devletlerinden İtalya ve Almanya'nın 1930'lu yılların ortalarına doğru yükselen saldırgan tutumları tüm dünya barışını tehlikeye atmış; bilhassa 1933'te Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesinin ardından kuvvetlenen yayılcı politikalar, elde etmiş olduğu kazanımları kaybetmek istemeyen Türkiye için de son derece endişe verici olmuştur.

Toprak bütünlüğünün ve ülke içerisinde gerçekleştirilmiş olan reformların sürdürülebilirliğinin ancak barış ortamına bağlı olduğu fikri ile Türkiye, anti- revizyonist grupta yer aldığını 1932 yılında Cemiyet-i Akvama katılarak somut bir şekilde göstermiştir. Türkiye, I. Dünya Savaşı esnasında bozulan dünya düzeninin yeniden oluşturulması ve uluslararası barışın korunması hedefiyle kurulmuş olan Cemiyet-i Akvama üye olduktan sonra Misak'ın hükümlerine daima bağlı kalan devletlerden biri olmuştur.

İtalya'nın 1935 yılında Habeşistan'ı işgali ile Türkiye-İngiltere ilişkilerinde pakta doğru ilerleyen sürecin ilk adımları atılmıştır. Bu savaş Avrupa'da artık yeni bir dünya savaşının ilk göstergelerinden biri olurken, bu saldırıdan güç alan Almanya da Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Versailles Barış Antlaşmasını ihlal etmiş ve Ren bölgesine asker çıkarmıştır. Giderek kaygı verici bir hal alan bu dönemde İngiltere başta olmak üzere Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya ve Fransa arasında Akdeniz Pakti imzalanmış; böylece iki ülke ilişkileri ittifaka giden yolun ilk adımını atmışlardır.

Akdeniz ve Ege Denizi'ndeki İtalyan faaliyetlerini yatıştırmak ve revizyonist devletlerin blok haline gelmelerini engellemek üzere İngiltere, uzlaştırıcı ve yatıştırıcı bir dış politika tutumu uygulamaya çalışmış; ancak Cemiyet-i Akvamın ilkeleri doğrultusunda bahse konu revizyonist devletlerin meselelerini güç kullanmadan çözmek hususunda verdiği çabalar sonuç bulmamıştır. Türkiye ise bu dönemde izlediği statükocu dış politika sayesinde revizyonist devletlerin aksine uluslararası konferans yoluyla çözümden yana bir tutum sergileyerek, Lausanne Antlaşması'nda ulaşılamayan hedeflerin bir kısmını elde etmeyi başarmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti her ne kadar Musul'dan feragat etmek mecburiyetinde kalsa dahi 1936'da imza edilen Montreux Sözleşmesi'yle Uluslararası Boğazlar Komisyonu kaldırılmasını sağlamış ve Türkiye Boğazlar bölgesini silahlandırarak kendi güvenliğini garanti altına almıştır. İngiltere bu konferansta Türkiye'nin sunmuş olduğu tasarıyı destekleyerek Boğazların kontrolünün Türkiye'ye devredilmesini onaylayarak Montreux Sözleşmesi'nin Türkiye'nin lehine sonuçlanmasına katkı sağlamıştır.

1939 yılında Hatay'ın Türkiye'ye dâhil olması meselesinde de İngiltere'nin uzlaştırıcılığının payı bulunmaktadır. İngiltere, Üçlü ittifakın bir an evvel gerçekleştirilebilmesi adına Fransa'yı Hatay ısrarından vazgeçmeye ikna etmiş ve İngiltere'nin ara bulucu tutumu ile uzun bir süredir hallolmayan bu sorun Türkiye'nin yararına olacak şekilde neticelenmiştir.

Almanya ve İtalya'nın yayılmacı ve saldırgan politikaları Türkiye'yi gerek Akdeniz'den gerek Balkanlar'dan gelecek tehlikeler ile tehdit ederken; Almanya'nın 15 Mart 1939'da Çekoslovakya'yı ele geçirmesinin ardından İtalya'nın da 8 Nisan 1939'da Arnavutluk'u işgal etmesi, İngiltere'nin o güne değin tercih ettiği politik kararlarında değişikliğe neden olmuştur. İngiltere Arnavutluk'un işgaline kadar takip ettiği yatıştırıcı siyasetin pek de etkili olmadığını görmüş ve ivedilikle ittifak arayışlarına girmiştir. Aslında bu dönemde Türkiye'nin arzusu SSCB'nin de Batılı devletlere yakınlaşmış olmasından hareketle İngiltere, Sovyetler Birliği, Fransa ve kendisinin de dâhil olduğu bir dördümlü paktın kurulması yönünde olmuştur. Ancak SSCB Türkiye ile yapılan tüm müzakerelere rağmen tercihini Almanya'dan yana kullanarak 23 Ağustos 1939'da Almanya ile Saldırmazlık Antlaşması'na imza atmış; bu durumun yarattığı endişe Üçlü İttifak Antlaşması'nın hızla imzalanmasını gerçekleştirmiştir.

Almanya'nın Polonya'ya taarruzu ile patlak veren İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, finansal ve askerî noksanlarını yaptığı politik hamlelerle tamamlamaya çalışmıştır. Her ne kadar bu savaşta "tarafsız" olduğu yönünde iddialar bulunsada Türkiye kendi konumunu, "savaş dışı" olarak tanımlayarak, aslında Üçlü İttifak Antlaşması ile bağıtlı olduğu Müttefik devletler tarafında yer almış ancak savaşa dahil olmamıştır. Türkiye, muharebedeki tarafların kendisine duydukları ihtiyaçtan istifade ederek; savaşın dışında kalma tercihini mümkün mertebe korumaya çalışmıştır.

İngiltere ve Fransa savaşın başlangıç zamanlarında, Türkiye'nin kendi taraflarında savaşa girmesini istediklerini ifade etseler de; Türkiye'nin Müttefiklerden ayrılıp, Mihver'e yaklaşma endişesi ile ısrarcı olmamışlardır. Zira Mihver'le ittifak yapmış bir Türkiye'ye karşılık, savaş dışında bir Türkiye'yi tercih etmek her iki ülkenin de çıkarları için çok daha anlamlı olmuştur.

Türkiye’yi tarafına çekmek isteyen Almanya’nın da bu husustaki girişimleri çok şiddetli olmamış; Türkiye’den gelecek aksi yönde bir tepkiden çekinen Almanya’nın asıl gayesi, Türkiye’nin Müttefik devletler tarafında savaşa girmesini engellemek olmuştur.

Türk Hükümeti, Birinci Dünya Savaşı’nda yanlış tarafta bulunarak yapılmış olan hatanın tekrarlanmayacağı konusundaki kararlılığını; uyguladığı dış politika ilkeleri ile İngiltere’ye göstermiştir. Buna rağmen Türkiye, İkinci Dünya Savaşı süresince İngiltere ile kurduğu ittifak ile doğan emniyet teminatını tam anlamıyla elde edememiştir. Zira bu büyük savaş yıllarında İngiltere, Türkiye’yi muhtemel bir Alman taarruzundan koruyabilecek konuma sahip olmamıştır. Türkiye başarılı diplomasisi ve Mihver Devletleri’nin hedefleri arasında bulunmaması sayesinde savaştan uzak kalabilmeyi başarmış; İkinci Dünya Savaşı’nın yıkıcı darbelerine maruz kalmamıştır.

Türk Hükümeti, Atatürk’ün en kıymetli miraslarından olan “yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesi gereğince; kendisine karşı bir taarruzda bulunulmadığı müddetçe savaşa girmeme kararı, İngiltere tarafından anlayışla karşılanmış; savaşan taraflardan biri olan İngiltere Türkiye’nin savaş dışı konumundan fayda sağlamaya çalışmıştır. Keza İngiltere de Türkiye’nin millî menfaatleri doğrultusunda ortaya çıkacak her şartta yeniden değerlendirebilir bir müttefik olarak hazır bulunmuştur.

Türkiye 1930’lu yıllarda uyguladığı realist denge politikaları, akılcı diplomasi ve fiili savaş halinden uzak kalmak suretiyle Türkiye Cumhuriyeti’nin emniyetini ve devamlılığını riske atmamış; revizyonist devletler ise hedeflerine ulaşamayarak savaş sonunda yıkıma uğramışlardır.

KAYNAKÇA

- (Der.), A. R., & (Haz.), E. K. (1993). *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları 1920-1973* (Cilt II). Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- (Der.), R. P. (1985). *Belgelerle Türkiye Cumhuriyeti'nin Uluslararası Temelleri Lozan Montrö Türkiye'nin Komşularıyla İmzaladığı Başlıca Belgeler (Suriye, Irak, İran, SSCB, Bulgaristan, Yunanistan) NATO, AET, AVRUPA KONSEYİ, KIBRIS, EGE, ADALAR, Sevr Tehlike*. Lefkoşa: tezel Ofset.
- Ada, S. (2013). *Türk-Fransız ilişkilerinde Hatay sorunu (1918-1939)*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi yayınları.
- Akçora, E. (2010). Hatay'ın Anavatan'a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri. *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*. içinde Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Akşam Gazetesi (11.09.1937).
- Akşam Gazetesi (17.02.1938).
- Akşin, A. (1991). *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Alantar, Ö. Z. (2004). Türk Dış Politikasında Milletler Cemiyeti Dönemi. F. S. (der.) içinde, *Türk Dış Politikasının Analizi*. İstanbul: Der Yayınları.
- Ali Yıldırım, H. Ş. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Anadolu Gazetesi. (18.02.1938).
- Armaoğlu, F. (2016). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1995*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Armaoğlu, F., & Soysal, İ. (1999). Türkiye'nin Hitler Almanyası ile İlişkileri 1933-1941. İ. Soysal içinde, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç Sempozyumu*. Türk Tarih Kurumu.
- Aslan, A. (1992). Hatay Meselesinde İngilizlerin Tutumu. *II. Hatay Tarihi ve Folklor Sempozyumu (21-22 Mayıs 1992) Bildirileri*. Antakya: Zirem Basımevi.
- Atabey, F. (2014). *1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Atabey, F. (2014, Ocak). Monterux Konferansı'ndan İkinci Dünya Harbi'ne Türk-Sovyet İlişkileri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 2(4).
- Atabey, F. (2015). Hatay'ın Anavatanına Katılma Süreci. *Avrasya Uluslararası Araştırma Dergisi*, 4(7).

- Atabey, F. (Mart 2015). Türk-İngiliz Siyasi İlişkileri (1936-1939). *History Studies International Journal of History*, 7(1).
- Atatürk, M. K. (1970). *Nutuk* (Cilt I). İstanbul: Türk Devrim Tarihi Enstitüsü.
- Aydemir, Ş. S. (2016). *Tek Adam Mustafa Kemal 1922-1938* (Cilt III). İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Aydın Tarihi. (Aralık 1936, No:37).
- Aydın Tarihi. (Ekim 1939, S.71).
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), BCA, 03010 / 221 491 12, (03.01.1935).
- BCA, 301000 / 238 605 29, (12.06.1935).
- BCA, 301812 / 55 49 10, (12.06.1935).
- BCA, 301000 / 86 568 3, (28.03.1938).
- BCA, 301812 / 84 88 16, (05.10.1938).
- BCA, 301000 / 235 582 16, (28.10.1939).
- Barlas, D. (2000). Atatürk Dönemi'nde Türkiye'nin Balkan Politikası. B. T. (ed.) içinde, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Barlas, D. (Mayıs 2004). Friends or Foes? Diplomatic Relations between Italy and Turkey, 1923-36. *IJMES*, 36(2).
- Bartlett, C. J. (1989). *British Foreign Policy in the Twentieth Century*. New York: MacMillian.
- Bayur, Y. H. (1995). Türkiye Devletinin Dış Siyaseti. *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları*, XVI(20), Ankara.
- Bilge, A. (1992). *Güç Komşuluk (Türkiye – Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1964))*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Birlik, G. K. (Güz 2016). İspanya İç Savaşında (1936-1939) Türkiye'nin Dış Politikası. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(24).
- Bozkurt, A. (2014). *Türk Boğazlarında Uluslararası Kontrol (1918-1936)*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık.
- Burçak, R. S. (1949). İngiliz- Fransız- Türk İttifakı. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 4(1).
- Burçak, R. S. (1983). *Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerinde Tesirleri*. Ankara: Gazi Üniversitesi Basın- Yayın Yüksekokulu Basımevi.

- Burgwyn, J. (1997). *Italian Foreign Policy in the Interwar Period, 1918-1940*. USA: Greenwood Publishing Group.
- Cemik Koçak, T. M.–1. (tarih yok).
- Covardale, J. F. (1975). *Italian Intervention in the Spanish Civil War*. New Jersey: Princeton University Press.
- Cumhuriyet Gazetesi. (08.12.1939).
- Çakmak, H. (2008). *Türk Dış Politikası 1919-2008*. İstanbul: Platin Yayınları.
- Çalık, R. (2002). Türk-Alman İlişkileri (1923-1945). *Türkler*. içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Çelik, M. E. (2018, November). Türkiye'nin Sadabad Paktı Ekseninde Şekillenen Ortadoğu Politikası. *History Studies International Journal of History*, 10(8).
- Çulfaı, M. (Kasım 1999). Çanakkale Krizi ve Llyod George'un İktidardan Düşmesi: Eylül-Ekim 1922. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV.
- Demirci, S. (2013). *Belgelerle Lozan, Taktik-Stratejik-Diplomatik Mücadele 1922-1923*. İstanbul: Alfa Yayınları.
- Demirdöğen, Ü. (1983). Hatay Sorunu (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Derinçil, S. (1994). *Denge Oyunu-II. Dünya Savaşında Türkiye'nin Dış Politikası Denge Oyunu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Dilan, H. B. (1998). *Türkiye'nin Dış Politikası 1923-1939*. İstanbul: Alfa Basım Yayım Dağıtım.
- Dilek Barlas, S. G. (2009). Turkey and the Idea of a European Union. *Middle Eastern Studies*, 45(3).
- Dilek Barlas, S. G. (2014). *Türkiye'nin Akdeniz Siyaseti (1923-1939) Orta Büyüklükte Devlet Diplomasisi ve Deniz Gücünün Sınırları*. (B. Cezar, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Emanet, H. (2003). *Deniz Hakimiyetinden Dünya Hakimiyetine Giden Yolda Türk Boğazları*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- Erdal Açıkşes, Z. A. (2017, Aralık). “Soğuk Savaş Sonuna Kadar Ortadoğu ve Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları”. *Uluslararası İşletme, Ekonomi ve Yönetim Perspektifleri Dergisi*, 2(8).
- Erkin, F. C. (1968). *Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi*. Ankara: Başınur Matbaası.
- Ertem, B. (2003, Yaz). İkinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri ve Türkiye'nin Amerika Birleşik Devletleri ile Yakınlaşmasına Etkileri. *Turkish Studies*, 8(7).

- Glasneck, J. (1970). *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*. (A. Gelen, Çev.) Ankara: Onur Yayınları.
- Gökay, B. (1998). *Bolşevizm ve Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1922)*. (S. Yalçın, Çev.) İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Graves, P. P. (1999). *Osmanlıdan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1790-1939)*. (Y. Tezkan, Çev.) Ankara: 21.Yüzyıl Yayınları.
- Gretton, P. (1975, January). The Nyon Conference- The Naval Aspect. *The English Historical Review*, 90(354).
- Güçlü, Y. (2002, Ağustos). "Nyon Conference of 1937 on the Prevention of Piratical Acts in the Mediterranean and Turkey". *Belleten*, LXXVI(246).
- Güçlü, Y. (Ekim 2003). Turco-British Relations on the Eve of the Second World War. *Middle Eastern Studies*(39).
- Gündoğan, K. (2005). Balkan Antantı ve Türk Dış Siyaseti Açısından Değerlendirilmesi. *Dokuzuncu Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (22-24 Ekim 2003)*. Ankara.
- Gürün, K. (1991). *Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hale, W. (2013). *Turkish Foreign Policy Since 1774*. Oxon: Routledge.
- Hatipoğlu, S. (2002). Hatay'ın Türkiye'ye Katılması. *Türkler* (Cilt XVI). içinde Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Hemşeri Gazetesi. (21 Şubat 1938).
- İnan, A. (1977). *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İnan, Y. (1995). *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- İnan, Y. (1995). *Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Karacan, A. N. (2009). *Lozan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Karakuş, E. (2006). *İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz Belgelerinde Türk-İngiliz İlişkileri (1938-1939)*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kaymaz, İ. Ş. (2003). *Musul Sorunu- Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*. İstanbul: Otopsi Yayınları.
- Kemal, C. (Kasım 2007). Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Musul Meselesi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(40).
- Kemal, C. (Kasım 2007). Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(40).
- Kissinger, H. (2008). *Diplomasi*. İstanbul: İş Bankası Yayınları.

- Kocabaş, S. (1994). *Türkiye'nin Canı Boğazlar*. İstanbul: Vatan Yayınları.
- Koçak, C. (1991). *Türk- Alman İlişkileri (1923- 1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koçak, C. (1986). *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938–1945) (Cilt I)*. Ankara: İletişim Yayınları.
- Kodal, T. (2005). *Paylaşılamayan Toprak- Türk Basınına Göre (1923-1926) Musul Meselesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- Kodal, T. (2007). Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (1923-1938). E. H. Süleyman İnan içinde, *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*. Ankara: Anı yayıncılık.
- Kolektif. (2011). *Dünya Jeopolitiğinde Türkiye*. (H. Çomak, Dü.) İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Kolektif. (2014). *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*. Ankara: Siyasal Kitapevi.
- Komutanlığı, H. A. (1987). *Lozan Antlaşması, Montreux Sözleşmesi ve Paris Sözleşmesi*. İstanbul: Harp Akademileri Basımevi.
- Köni, H. (1989). Hatay Sorununa Yeni Bir Bakış. *Ankara Ü. Atatürk Yolu Dergisi*(4).
- Kutay, C. (1988). *Ardında Kalanlar*. İstanbul: Cem Ofset.
- Kürkçüoğlu, Ö. (2006). *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*. Ankara: İmaj Yayınevi.
- Lammers, D. N. (1971, Winter). The Nyon Agreements of 1937: A Success Sui Generis. *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, III(4).
- Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, (Cilt I). (1993). (S. L. Meray, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Madge, J. (1965). *The Tools of Science An Analytical Description of Social Science Techniques*. Anchor Books Doubleday and Comp.
- Mehmet Gönlübol, C. S. (1997). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. Ankara: Ankara, Tıpkı Basım.
- Melek, K. (1978). Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası. *Boğaziçi Üniversitesi Yayınları*.
- Meram, A. K. (1969). *Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Meram, A. K. (1969). *Türk-Rus İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Kitap Yayınları.
- Millman, B. (1996). The Turkish Armed Forces On The Eve Of The Second World War: The British View. *Turkish Studies Association Bulletin*(20), 38-55.
- Millman, B. (1998). *Ill Made Alliance: Anglo-Turkish Relations, 1934-1940*. London: McGill-Queen's University Press.

- Mills, W. C. (1993, February). The Nyon Conference: Neville Chamberlain, Anthony Eden and the Appeasement of Italy in 1937. *The International History Review*, 15(1).
- Montreux ve Savaş Öncesi Yılları (1935 – 1939): Türkiye dış politikasında 50 yıl.* (1973). Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Genel Müdürlüğü.
- Montrö Sözleşmesi.* (tarih yok). 05 02, 2019 tarihinde <http://denizmevzuat.udhb.gov.tr>: <http://denizmevzuat.udhb.gov.tr/dosyam/M%c3%b6ntr%c3%b6%20S%c3%b6z.doc> adresinden alındı
- Nihat Erim. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri* (Cilt I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi,.
- Oran, B. (2001). *Kurtuluş Savaşı'ndan Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)* (Cilt I). (B. Oran, Dü.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öke, M. K. (1995). *Musul-Kürdistan Sorunu (1918-1926)*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Öksüz, H. (tarih yok). Atatürk Dönemi Balkan Politikası (1923-1938). *Türkler*. içinde Yeni Türkiye Yayınları.
- Önsoy, M. (2012). 1939-1944 İngiltere-Almanya İktisadi Harbi: Türk Kromu Üzerine Pazarlıklar. *H. Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (30:1).
- Özçelik, M. (2010, Şubat). İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Dış Politikası. *Gazi Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(29).
- Özdemir, H. (2004). *Atatürk ve İngiltere "Bir Barışmanın Diplomatik Tarihi"*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özgüldür, Y. (1993). *Türk-Alman İlişkileri (1923-1945)*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Rüştü, T. (2010). *Atatürk'ün Dış Politikası*. İstanbul: Kaynak yayınları.
- Salvadó, F. J. (2013). *Historical Dictionary of the Spanish Civil War*. UK: The Scarecrow Press.
- Sander, O. (2004). *Siyasi Tarih (1912-1994)*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Saray, M. (2000). *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi, III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*. Ankara: A.K.D.T.Y.K.
- Sarınay, Y. (2010). Atatürk'ün Hatay Politikası-II (1938-1939). *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası (Makaleler)*. içinde Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.
- Satan, A. (2010). *İngiliz Yıllık Raporlarında Türkiye (1920)*. İstanbul: Tarihiçi Kitapevi.
- Seydi, S. (2006). *Zor Yıllar*. Ankara: Asil Yayıncılık.

- Seydi, S. (2009). 1939-1945 Dönemi İç ve Dış Politika. A. Çaylak (Dü.) içinde, *Osmanlı'dan İki binli Yıllara Türkiye'nin Politik Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Son Posta Gazetesi. (11.9.1937).
- Son Telgraf Gazetesi. (18.02.1938)
- Sonyel, S. R. (2011). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1923)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Soyak, H. R. (1991). *Atatürk'ten Hatırları (Cilt II)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Soysal, İ. (1985). Balkan Paktı (1934-1941). Kolektif içinde, *Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*. Ankara.
- Soysal, İ. (1986). *Hatay Sorunu ve Türk Fransa İlişkileri (1936-1939)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I.Cilt (1920-1945)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Sökmen, T. (1992). *Hatay'ın Kurtuluşu İçin Harcanan Çabalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sönmez, Ş. (2018, Güz). İkinci Dünya Savaşı Öncesi İngiliz-Fransız-Türk İttifakının Fransız Basımına Yansımaları (1939). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*(63).
- Şükran Güneş, A. H. (1974). *Cumhuriyetin İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*. Ankara: T.C. Dışişleri Bakanlığı.
- TBMM ZABIT CERİDESİ, Devre: VI, C.6. ((8 XI 1939)).
- Tukin, C. (1999). *Boğazlar Meselesi*. İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Tunaya, T. Z. (1997). Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu ve Siyasi Karakteri. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 23:4, 227-247.
- Tünay, B. (1986, Mart). Atatürk ve Hatay. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, II(5).
- Türkeş, M. (1998). Atatürk Döneminde Türkiye'nin Bölgesel Dış Politikaları, 1923-1938. *Atatürkçülük ve Modern Türkiye, Uluslararası Konferans*. Ankara: AÜ SBF Yayını.
- Türkmen, Z. (Temmuz 2002). İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVIII(53).
- Uluben, E. (2009). *İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye*. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları.
- Umar, Ö. O. (2003). *Türkiye-Suriye İlişkileri(1918-1940)*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırma Merkezi.

- Uyar, E. (2007). *Türk-İngiliz Siyasal İlişkileri (1929-1936)*. Antalya: Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yayınları.
- Ülman, H. (1961). *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri: 1939-1947*. Ankara: Ankara Üniv. Basımevi.
- Vakit Gazetesi. (20.10.1939).
- Vandov, D. (2014). *Atatürk Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Walder, D. (2004). *Savaştan Sonra Çanakkale Olayı (1922)*. (M. A. Kayabal, Çev.) İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Yalçın, E. S. (2010). Misak-ı Milli ve Lozan Barış Konferansı Belgelerinde Musul Meselesi. (B. Türkdoğan) içinde, *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yaşar Özüçetin, N. A. (2015). Meclis Celse Zabıtlarında Sevr Muahedesine Karşı Tepki ve Yorumlar. *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, I(2).
- Yavuz, B. (1992). 1921 Tarihli Türk-Fransız Antlaşması'nın Hazırlık Aşaması. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* , VIII(23).
- Yazıcı, N. (2016). *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Yel, S. (2009). *Değişen Dünya Şartlarında Karadeniz ve Boğazlar Meselesi (1923-2008)*,. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Yetim, F. (Mart 2011). Milli Mücadele Dönemi Türk Dış Politikasında İlkesel Yaklaşımlar ve Uygulama Örnekleri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*(79).
- Yıldırım, Z. (2007). İran'ın Irak Politikasında Şattularap Suyolu Sorunu. A. S. (Ed.) içinde, *Satranç Tahtasında İran / Nükleer Program*. İstanbul: TASAM.
- Zafer Çakmak. (2009). *İkinci Dünya Savaşı Öncesi Akdeniz'de Korsan Denizaltılar Sorunu Nyon Anlaşması*. İstanbul: IQ Yayınları.
- Zhivkova, L. (1976). *Anglo-Turkish Relations 1933-1939*. London: Secker and Warburg.

EKLER

EK-1

TÜRK SÖZLEŞME TASARISININ, BİRLEŞİK KRALLIK TEMSİLCİSİ HEYETİNCE, 4 TEMMUZ 1936 DE DÜZENLENMİŞ YENİ BİÇİMİ*

Başlangıç

Majeste Bulgaristan Kralı, Fransa Cumhuriyeti Başkanı, Majeste Birleşik Krallık, İrlanda ve Denizler Ötesi Britanya Domionları Kralı, Hindistan İmparatoru, Majeste Yunanlılar Kralı, Majeste Japonya İmparatoru, Majeste Romanya Kralı, Türkiye Cumhuriyeti Başkanı, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Merkez Yürütme Komitesi ve Majeste Yugoslavya Kralı,

"Boğazlar" genel deyimini ile belirtilen Çanakkale Boğazı, Marmara Denizi ve Karadeniz Boğazı'ndan geçişi ve gemilerin gidiş-gelişini (ulaşımı) Lozan'da, 24 Temmuz 1923 de imzalanmış olan Barış Antlaşması'nın 23. maddesiyle saptanmış ilkeyi, Türkiye'nin güvenliği çerçevesinde koruyacak biçimde, düzenlemek isteğiyle duygulu olarak;

İşbu Sözleşmeyi, 24 Temmuz 1923 de Lozan'da imzalanmış olan Sözleşmenin yerine koymayı kararlaştırmışlar ve bu amaçla, tam yetkili temsilcilerini aşağıdaki gibi atamışlardır:

Bu temsilciler, yetki belgelerini gösterdikten ve bu belgeler usulüne uygun ve geçerli kabul edildikten sonra, aşağıdaki hükümler üzerinde anlaşmaya varmışlardır:

Madde 1

Bağıtlı Yüksek Taraflar, Boğazlarda transit ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğü ilkesini kabul ederler ve doğrularlar. Sözü edilen transit ve gidiş-geliş (ulaşım), bundan böyle, işbu Sözleşme hükümleriyle düzenlenmiş olacaktır.

* Montreux Boğazlar Konferansı – Tutanaklar Belgeler, (Çev. Seha L. Meray – Osman Olcay), Sunuş. Fahri S. Korutürk, Ankara, 1976, s. 441.

KESİM I

TİCARET GEMİLERİ

Madde 2

"Ticaret gemileri" terimi, işbu Sözleşmenin II. Kesiminde göz önünde tutulmayan bütün gemilere uygulanmaktadır.

Madde 3

Barış zamanında, ticaret gemileri gündüz ve gece, bayrak ve yük ne olursa olsun, hiçbir işlem (formalite) olmaksızın, Boğazlardan gidiş- geliş (ulaşım) ve transit tam özgürlüğünden yararlanacaklardır. Bu gemiler, Boğazların bir limanında durmaksızın transit geçerlerken, bu gemilerden, Türk makamlarınca alınması işbu Sözleşmenin I sayılı Ek 'inde öngörülen vergi ve harçlardan başka hiçbir vergi ve harç alınmayacaktır.

1 sayılı Ek gereğince alınabilecek herhangi bir verginin ya da harcın alınmasını kolaylaştırmak üzere, Boğazlardan geçecek ticaret gemileri, Türk Hükümetince gösterilecek istasyonlara, adlarını, uyrukluklarını, tonajlarını, gidecekleri yeri ve nereden geldiklerini bildireceklerdir.

Madde 4

İçinde veba, kolera, sarı humma, tifüs (typhus exanthématique) ya da çiçek hastalığı olayları bulunan ya da yedi günden az bir süre önce bu hastalıklar bulunmuş olan gemilerle, bulaşık bir limandan beş kez yirmi dört saatten az bir süreden beri ayrılmış olan gemiler, Türk makamlarının gösterebileceği sağlık koruma personelinin gemiye almak üzere, Boğazların girişine yakın bir sağlık istasyonunda duracaklardır. Bu personele ilişkin olarak hiçbir ücret alınmayacaktır; bu personel Boğazların çıkışında bulunan bir sağlık istasyonunda gemiden indirileceklerdir.

Bir önceki fıkrada göz önünde tutulmayan ve Boğazlara Ege Denizi'nden giren her gemi, Türk yönetim kurallarına uygun olarak, Türk makamlarının uyguladıkları bir sağlık denetiminden geçmek üzere, Boğazların yakınındaki bir sağlık istasyonunda duracaktır. Bu denetim, düzenli bir sağlık belgesi olan gemiler için, gündüz ve gece, olabilen en büyük hızla yapılacak ve

yukarıda sözü edilen gemiler, geçişleri sırasında Boğazların başka hiçbir yerinde durmak zorunda bırakılmayacaklardır.

Madde 5

Savaş zamanında, Türkiye tarafsız ise ticaret gemileri, 3. ve 4. maddelerin hükümleri saklı kalmak üzere, Boğazlardan transit ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğünden yararlanacaklardır.

Kılavuz almak isteğe bağlı kalacaktır.

Madde 6

Savaş zamanında, Türkiye savaşansa tarafsız ticaret gemileri, düşmana hiçbir biçimde yardım etmemeleri koşuluyla, transit ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğünden yararlanacaklardır.

Bütün gemiler Boğazlara gündüz girecekler ve geçiş, istem üzerine, Türk makamlarınca gösterilecek yoldan yapılacaktır.

KESİM II.

SAVAŞ GEMİLERİ VE YARDIMCI GEMİLER

Madde 7

İşbu Sözleşme bakımından, yardımcı gemilere uygulanacak olan tanımlama, aşağıda 8. maddede öngörülen kural dışılık saklı kalmak üzere, 25 Mart 1936 tarihli Londra Antlaşmasının 1. Bölümünün. 1. B. 6. maddesindeki tanımlamadır.

Madde 8

"Yardımcı gemiler" terimi, deniz kuvvetlerinin sıvı ya da başka bir türden, yakıt ya da deniz kuvvetlerine ikmal maddeleri taşımak için özellikle yapılmış olan yardımcı gemilere uygulanamaz.

Madde 9

Barış zamanında, Karadeniz'e kıyıdaş olan ya da olmayan Devletlerin savaş gemileriyle yardımcı gemileri, denizaltılar dışında, bayrakları ne olursa olsun, hiçbir vergi ya da harç ödemeksizin. Boğazlara gündüz ve aşağıda belirtilen koşullar altında girerlerse, Boğazlardan geçiş özgürlüğünden yararlanacaklardır.

Madde 10

Savaş gemileriyle yardımcı gemilerin Boğazlardan geçişi için, Türk Hükümetine, diplomasi yoluyla bir ön-bildirim on beş gün önce verilmesi gerekecektir. Bu ön bildirimde, gemilerin gidecekleri yer, adı, tipi ve sayısı gösterilecektir.

Geçiş sırasında, deniz kuvvetinin komutanı, durmak zorunda olmaksızın, Çanakkale Boğazı'nın ya da Karadeniz Boğazı'nın girişindeki bir işaret istasyonuna, komutası altında bulunan kuvvetin tam kuruluşu ile, bu kuvvete ilişkin tamamlayıcı bütün bilgileri bildirecektir.

Madde 10

(6 Temmuz 1936 da Birleşik-Krallık temsilci heyetince değiştirilmiştir.)

Savaş gemileriyle yardımcı gemilerin Boğazlar'dan geçişi için, Türk Hükümetine diplomasi yoluyla bir ön-bildirim onbeş gün önce verilmesi gerekecektir. Bu önbildirimde gemilerin gidecekleri yeri, adı, tipi ve sayısı ile, Boğazlar'a giriş tarihi belirtilecektir. Bu tarih değiştirilirse, yeni tarihi gösteren üç günlük bir ön-bildirimde bulunulacaktır. Boğazlar'ı her geçiş, ilk ön-bildirim tarihinden başlayarak yirmi gün içinde yapılmalıdır. Bu dönemin bitiminden sonra, onbeş günlük yeni bir ön-bildirimde bulunmak gerekecektir.

Geçiş sırasında, deniz kuvvetinin komutanı, durmak zorunda olmaksızın, Çanakkale Boğazı'nın ya da Karadeniz Boğazı'nın girişindeki bir işaret istasyonuna, komutası altındaki kuvvetlerin tam kuruluşu ile bu kuvvete ilişkin tamamlayıcı bütün bilgiler bildirecektir.

Madde 11

Herhangi bir anda Boğazlar 'da transit olarak geçişte bulunan bütün yabancı deniz kuvvetlerinin en yüksek (tavan) toplam tonajı, geçiş sırasında Türk donanmasının eylemsel hizmette bulunan toplam tonajının yarısını aşmayacak, ya da Türk donanmasının eylemsel hizmette bulunan tonajının yarısı 15.000 tonu bulmazsa, 15.000 ton kadar olacaktır.

Karadeniz'e kıyıdaş olan ya da olmayan Devletlerin, transit geçmeksizin, Türkiye'nin izniyle, Boğazlardaki bir Türk limanını ziyaret eden gemiler bu tonaj hesabına katılmayacaktır.

Madde 11

(6 Temmuz 1936 da Birleşik-Krallık temsilci heyetince değiştirilmiştir).

Herhangi bir anda Boğazlar 'da transit olarak geçişte bulunabilecek bütün yabancı deniz kuvvetlerinin en yüksek (tavan) toplam tonajı geçiş sırasında Türk donanmasının eylemsel hizmette bulunan toplam tonajını aşamayacak, ya da Türk donanmasının eylemsel hizmette bulunan tonajının yarısı 15.000 tonu bulmazsa, 15.000 kadar olacaktır.

Bununla birlikte, işbu maddenin bir önceki fıkrasında göz önünde tutulan kuvvetler, dokuz gemiden çok gemi içermeyeceklerdir.

Karadeniz'e kıyıdaş olan ya da olmayan Devletlerin, 14. madde hükümleri uyarınca, Boğazlardaki bir Türk limanını ziyaret eden gemileri, bu tonaj hesabına katılmayacaktır.

Madde 12

Boğazlarda transit olarak bulunan savaş gemileri, taşımakta olabilecekleri uçakları, hiçbir durumda kullanamayacaklardır.

Madde 13

Boğazlarda transit olarak bulunan savaş gemileri, avarya ya da geminin teknik yönetimine bağlı olmayan bir aksaklık durumları dışında, geçişleri için gerekli olan süreden daha uzun süre Boğazlarda kalmayacaklardır.

Madde 14

Yukarıdaki maddelerin hükümleri, herhangi bir tonajda ya da kuruluşta bir deniz kuvvetinin, Türk Hükümetinin çağrısı üzerine Boğazlardaki bir limanı ziyarete bulunmasına engel olmayacaktır; bununla birlikte şu koşulla ki, sözü edilen, kuvvet, ziyaretini bitirdikten sonra, Boğazlardan, giriş için izlediği yoldan ayrılacaktır.

Madde 14

(6 Temmuz 1936 da Birleşik-Krallık temsilci heyetince değiştirilmiştir.)

Yukarıdaki maddelerin hükümleri, herhangi bir tonajda ya da kuruluşta bir deniz kuvvetinin, Türk Hükümetinin çağrısı üzerine Boğazlardaki bir limanı ziyarete bulunmasına hiçbir biçimde engel olmayacaktır; bununla birlikte, şu koşulla ki, sözü edilen bu kuvvet ziyaretini bitirdikten sonra, Boğazlardan giriş için izlediği yoldan ayrılacaktır: meğer ki, bu kuvvet, 9. ve 11. maddeler

hükümleri uyarınca, Boğazlardan transit geçme olanağını verecek bir tonaj ve kuruluşta olsun.

Madde 15

(Karadeniz'e kıyıdaş olmayan Devletlerin deniz kuvvetlerinin Karadeniz'de bulunmalarına izin verilen en yüksek (tavan) toplam tonajı).

Karadeniz'e kıyıdaş olmayan Devletlerin barış zamanında bu denizde bulundurabilecekleri toplam tonaj aşağıdaki gibi sınırlandırılmıştır:

a) İşbu maddenin b) fıkrasında öngörülen durum dışında, sözü geçen Devletlerin toplam tonajı 30.000 tonu aşmayacaktır;

b) Herhangi bir anda, Karadeniz'e kıyıdaş bir Devletin Karadeniz'de en güçlü donanmasının tonajı, işbu Sözleşmenin II sayılı Ek'inde öngörülmüş olduğu gibi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Karadeniz'deki donanmasını yüzde on geçerse, a) fıkrasında sözü edilen 30.000 tonluk toplam tonaj, bu artışa eşit bir miktarda, en çok 45.000 tona varıncaya kadar arttırılacaktır.

c) Sözü edilen Devletlerden herhangi birin Karadeniz'de bulundurabileceği tonaj, sözü edilen toplam tonajın dörtte üçü ile sınırlandırılacaktır.

d) Sözü edilen Devletlerden biri Karadeniz'e insancıl amaçlarla bir deniz kuvveti göndermek isterse ve bu denizde hiçbir gemisi yoksa ya da 10.000 tondan az bir kuvveti varsa bu Devletin, Türk hükümetinden özel bir iznin alınması koşuluyla, işbu maddenin daha önceki fıkraları göz önünde tutulmaksızın, duruma göre, gemiler gönderme ya da Karadeniz'de bulunan deniz kuvvetini 10.000 tona varıncaya kadar yükseltme yeteneği olacaktır.

İşbu maddenin d) fıkrasında öngörülen ziyaretler dışında, sözü edilen Devletlerden birinin deniz kuvvetinin Karadeniz'de kalış süresi bir ayı aşmayacaktır.

Madde 15

(6 Temmuz 1936 da Birleşik-Krallık temsilci heyetince değiştirilmiştir).

(Karadeniz'e kıyıdaş olmayan Devletlerin deniz kuvvetlerinin Karadeniz'de bulunmalarına izin verilen en yüksek (tavan) toplam tonajı).

Karadeniz'e kıyıdaş olmayan Devletlerin barış zamanında bu denizde bulundurabilecekleri toplam tonaj aşağıdaki gibi sınırlandırılmıştır:

a) işbu maddenin b) fıkrasında öngörülen durum dışında, sözü geçen Devletlerin toplam tonaj 30.000 tonu aşmayacaktır.

b) Herhangi bir anda, Karadeniz'e kıyıdaş bir Devletin Karadeniz de en güçlü donanmasının tonajı, işbu Sözleşmenin II sayılı Ek'inde öngörülmüş olduğu gibi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin Karadeniz'deki donanmasını yüzde on geçerse, a) fıkrasında sözü edilen 30 000 tonluk toplam tonaj, bu artışa eşit bir miktarda, en çok 45.000 tona varıncaya kadar arttırılacaktır.

c) Sözü edilen Devletlerden herhangi birinin Karadeniz'de bulundurabileceği tonaj, sözü edilen toplam tonajın dörtte üçü ile sınırlandırılacaktır.

d) Bununla birlikte, söz edilen Devletlerden biri Karadeniz'e insancıl amaçlarla bir deniz kuvveti göndermek isterse, sözü edilen toplam tonaj 15.000 ton arttırılacak ve bu Devletin Karadeniz'de bulundurma yeteneği olacak tonaj, böylece arttırılmış tonajın ile sınırlandırılmış olacaktır.

İşbu maddenin d) fıkrasında öngörülen ziyaretler dışında, sözü edilen Devletlerden birinin deniz kuvvetinin Karadeniz'de kalış süresi bir ayı aşmayacaktır.

Madde 16

Savaş zamanında, Türkiye tarafsız kalırsa savaş gemileri ve yardımcı gemiler 9. maddeden 15. maddeye kadar olan maddelerde belirtilen koşullarla aynı koşullar içinde, Boğazlarda tam bir geçiş ve gidiş-geliş (ulaşım) özgürlüğünden yararlanacaklardır.

Bununla birlikte, bu koşullar, savaşan bir Devlete, savaşanlık haklarına zarar verecek biçimde uygulanmayacaktır.

Tarafız bir Devlet olarak, Türkiye'nin hakları ve yükümlülükleri, Türkiye'nin tarafsız kaldığı savaş zamanında olduğu gibi, barış zamanında da suları tüm özgür kalması gereken Boğazlarda geçişi ve gidiş-gelişi engelleyecek önlemler almaya Türkiye'yi yetkili kılmayacaktır.

İşbu maddenin hiçbir hükmü, Türkiye'nin tarafsız kaldığı savaş zamanında olduğu gibi barış zamanında da işbu Sözleşmenin 18. maddesinin Türkiye'ye tanıdığı hakka hâlel vermeyecektir.

Savaşanların savaş gemileri Boğazlarda hiçbir el koymaya kalkışmayacaklar, ziyaret ve arama haklarını kullanamayacaklar ve hiçbir düşmanca davranışta bulunamayacaklardır.

İkmal ve onarımlar konusunda, savaş gemileri, deniz savaşında tarafsızlığa ilişkin 1907 tarihli ve XIII sayılı La Haye Sözleşmesi hükümlerine bağlı olacaklardır.

Madde 17

Savaş zamanında, Türkiye savaşan ise, 9. maddeden 14. maddeye kadar olan maddelerin hükümleri uygulanmayacak ve savaş gemileriyle yardımcı gemilerin geçişi konusunda Türk Hükümeti tümüyle dilediği gibi davranabilecektir.

Madde 18

Türkiye kendisini pek yakın bir savaş tehlikesi tehdidi karşısında sayarsa, işbu Sözleşmenin 17. maddesi hükümlerini uygulamaya hakkı olacaktır. Türk Hükümeti bu hakkı kullanırsa, işbu Sözleşmeye taraf Devletlere ve Milletler Cemiyeti Meclisine bu konuyla ilgili bir bildiri gönderecektir.

Milletler Cemiyeti Meclisi, üçte iki bir çoğunlukla, Türkiye'nin böylece almış olduğu önlemlerin haklı olmadığına karar verirse, Türk Hükümeti bu önlemleri kaldırmayı yükümlenir.

Madde 19

İçinde veba, kolera, sarı humma, lekeli humma (typhus exanthématique) ya da çiçek hastalığı olayları bulunan ya da yedi günden az bir süre önce bu hastalıklar bulunmuş olan savaş gemileriyle, bulaşık bir limandan beş kez yirmi-dört saatten az bir süreden beri ayrılmış olan savaş gemileri, Boğazları karantina altında geçecekler ve Boğazların bulaştırılmasına hiçbir olanak bırakmamak için gerekli korunma önlemlerinin gemideki araçlarla uygulamak zorunda olacaklardır.

KESİM III

SİVİL VE ASKERİ UÇAKLAR

Madde 20

Türkiye'nin, ülkesi ve karasuları üzerinde sivil ve askerî uçakların uçuşunu düzenlemek bakımından başka herhangi bir Devletle eşitlik düzeyinde

bulunduğu ve üzerinden uçulması yasak olan bölgeler kurmak bakımından hukukça tam özgürlüğe sahip olduğu kabul edilmiştir.

Bununla birlikte, Türkiye, bu konuya ilişkin Türk yönetim kuralları çerçevesine, geldikleri yer ve uyruklukları ne olursa olsun, sivil uçaklara, bir yandan Avrupa ile Asya, öte yandan da Akdeniz'le Karadeniz arasında, tam bir güvenlik içinde geçme olanağını verecek gerekli kolaylıkları sağlamağı yükümlenir.

KESİM IV

Madde 21

Lozan'da 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Boğazlar Sözleşmesinin 10. maddesinden 16. maddesine kadar olan maddeleri uyarınca kurulmuş bulunan Boğazlar Uluslararası Komisyonu görevlerini yapmayı sürdürecektir. Komisyonun başlıca görevi, işbu Sözleşmenin III sayılı Eki hükümlerine uygun olarak, istatistikler toplamak ve 11. ile 15. maddelerin uygulanması için gerekli bilgileri sağlamaktır.

Madde 22

Türkiye'nin özgürce kabul etmiş bulunduğu işbu Sözleşmenin hükümleri saklı kalmak koşuluyla, Türkiye'nin ülkesi ve karasuları üzerinde egemenliğı tümüyle olduğu gibi kalmaktadır.

Madde 22

(6 Temmuz 1936 da Birleşik-Krallık temsilci heyetince değiştirilmiştir).

Türkiye'nin özgürce kabul etmiş bulunduğu işbu Sözleşmenin hükümleri saklı kalmak koşuluyla, Türkiye'nin işbu Sözleşme ile göz önünde tutulan ülkesi ve karasuları üzerindeki egemenliğı tümüyle olduğu gibi kalmaktadır.

Madde 23

İşbu Sözleşmenin hiçbir hükmü, Türkiye için ya da Milletler Cemiyeti'ne üye herhangi başka bir bağıtlı Yüksek Taraf için Milletler Cemiyeti Misakından doğan haklara ve yükümlülöklere hanel vermemektedir.

Madde 24

İşbu Sözleşme, Lozan'da 24 Temmuz 1923 de imzalanmış Boğazlar Rejimine İlişkin Sözleşmeye son vermektedir.

Madde 25

İşbu Sözleşme olabildiğince kısa bir süre içinde onaylanacak ve onama belgeleri, Paris'te Fransa Cumhuriyeti Hükümetinin arşivlerine konulacaktır; Fransız Hükümeti, bu belgelerin doğruluğu onaylanmış birer nüshasını Bağıtlı Yüksek Taraflardan her birine ulaştıracaktır.

Sözleşme, onama belgeleri bütün Bağıtlı Devletler adına sunulur sunulmaz yürürlüğe girecektir.

İşbu Sözleşme, yürürlüğe giriş tarihinden başlayarak, elli yıllık bir süre için yürürlükte kalacaktır; bununla birlikte, işbu Sözleşmenin birinci maddesinde kabul edilen ve doğrulanan geçiş ve gidiş-geliş özgürlüğü ilkesi zaman sınırlaması olmaksızın yürürlükte kalacaktır.

Sözü edilen elli yıllık dönemin bitiminden iki yıl önce, hiçbir Bağıtlı Yüksek Taraf Sözleşmeyi sona erdirdiğini bildirmemişse, Sözleşme, sona erdirme ön-bildirim gönderilmesinden başlayarak iki yıl sonrasına kadar yürürlükte kalacaktır.

İşbu Sözleşme, işbu madde hükümlerine uygun olarak sona erdirilmiş olursa, Bağıtlı Yüksek Taraflar, yeni bir sözleşme yapmak için bir konferansta kendilerini temsil ettirmeyi kabul etmektedirler.

Madde 26

İşbu Sözleşmenin yürürlüğe girmesinden başlayarak her beş yıllık dönemin sona ermesinde, Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, işbu Sözleşmenin 11. ve 15 maddelerinde yapılmasını gerekli gördüğü değişiklikleri önerme hakkına sahip olacaktır.

Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, bir önceki fıkraya uygun olarak, değişiklik önerileri sunmak isterse, yürürlükteki beş yıllık dönemin bitiminden üç ay önce, bütün öteki Bağıtlı Taraflara bunu bildirecektir. Bu ön-bildiri, yapılması istenilen değişikliklerle, bunların gerekçesini kapsayacaktır.

Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, yukarıda öngörülen koşullar içinde, bir değişiklik önerirse ve bu öneri üzerinde diplomasi yoluyla bir anlaşmaya varma olanağı bulunamazsa, Bağıtlı Yüksek taraflar, bu sorunu incelemek için toplanacak bir konferansta kendilerini temsil ettirmeyi kabul etmektedirler.

19 Ekim 1939 Tarihli Türk-İngiliz-Fransız Karşılıklı Yardım Antlaşması*

— 4 —

MUAHEDE

Fransa Reisiümhuru, Majeste Büyük Britanya, İrlanda ve denizler aşırı İngiliz ülkeleri Kralı, Hindistan İmparatoru «Büyük Britanya ve Şimali İrlanda Birleşik Krallığı için» ve Türkiye Reisiümhuru

Millî emniyetlerinin menfaati iktizası müttekabil mahiyette bir muahede akdini ve tecavüze mukavemet için yekdiğerine karşılıklı yardım temin eylemeyi arzu ettiklerinden,

Murahhas olarak,

Fransa Reisiümhuru:

Büyük Elçi ve fevkalâde murahhas Legion d'Honneur nişanının Comandeur rütbesini haiz Bay René Massigli'yi,

Majeste Büyük Britanya, İrlanda ve denizler aşırı İngiliz ülkeleri Kralı, Hindistan İmparatoru «Büyük Britanya ve Şimali İrlanda Birleşik Krallığı için» :

Büyük Elçi ve fevkalâde murahhas Sir Hughe Montgomery Knatchbull - Hugesen, K. C. M. G'yi,

Türkiye Reisiümhuru:

Başvekil ve Hariciye vekâleti vekili, İstanbul mebusu Bay Dr. Refik Saydamı,

Tayin eylemişler ve bu murahhaslar, usulüne muvafık görülen salâhiyetnamelerini teati ettikten sonra aşağıdaki hususları kararlaştırmışlardır:

Madde — 1

Türkiyeye karşı bir Avrupa Devleti tarafından vaki bir tecavüz neticesinde Türkiye bu Devletle muhasamata giriştiği takdirde, Fransa ve Birleşik Krallık filen Türkiye Hükûmetile teşriki mesai edecekler ve ona yedi iktidarlarında olan bütün yardım ve bütün müzaheretini ifa eyleyeceklerdir.

Madde — 2

1 - Bir Avrupa Devleti tarafından vaki olup Akdeniz mntakasında Fransa ve Birleşik Krallığın karşıacakları bir harbe müncer olan bir tecavüz hareketi halinde Türkiye filen Fransa ve Birleşik Krallık ile teşriki mesai eyleyecek ve onlara yedi iktidarlarında olan bütün yardım ve bütün müzaheretini ifa eyleyecektir.

2 - Bir Avrupa Devleti tarafından vaki olup Akdeniz mntakasında Türkiyenin karşıacağı bir harbe müncer olan bir tecavüz hareketi halinde Fransa ve Birleşik Krallık filen Türkiye ile teşriki mesai edecekler ve ona yedi iktidarlarında olan bütün yardım ve bütün müzaheretini ifa eyleyeceklerdir.

Madde — 3

Fransa ve Birleşik Krallık tarafından 13 nisan 1939 tarihli beyannamelerile Yunanistan ve Romanya'ya verilen garantiler meriyet mevkiinde kaldığı müddetçe bu iki garantiden biri veya diğeri hasebile Fransa ve Birleşik Krallık muhasamata giriştikleri takdirde Türkiye filen Fransa ve Birleşik Krallık ile teşriki mesai eyleyecek ve onlara yedi iktidarlarında olan bütün yardım ve bütün müzaheretini ifa eyleyecektir.

Madde — 4

Fransa ve Birleşik Krallık, birine veya diğeri karşı ikinci ve üçüncü maddeler hükümleri mahalli tatbik bulmaksızın bir Avrupa Devleti tarafından vaki bir tecavüz neticesinde, bu Devletle muhasamata giriştikleri takdirde yüksek Âkid Taraflar derhal istişarede bulunacaklardır. Ancak şurası mukarrerdir ki, Türkiye böyle bir halde Fransa ve Birleşik Krallık hakkında hiç değilse hayırhahane bir bitarafılık muhafaza edecektir.

(S. Sayısı : 1)

Madde — 5

Yukarıdaki üçüncü maddenin hükümlerine hâlel gelmemek üzere,

1 - Gerek bir Avrupa Devleti tarafından, yüksek Âkid Taraflardan biri Hükümetinin, tecavüze karşı, kendi muvafakatile istiklâl veya bitaraflığını muhafazaya yardımı taahhüd eylediği bir Avrupa Devletine karşı ika edilen tecavüz halinde,

2 - Gerek bir Avrupa Devleti tarafından ika edilen ve diğer bir Avrupa Devleti aleyhine müteveccih bulunmakla beraber Yüksek Âkid Taraflardan biri Hükümetinin fikrince kendi emniyeti için bir tehdid teşkil eden bir tecavüz halinde,

Yüksek Âkid Taraflar müessir görülecek her müştrek harekete teşebbüs etmek üzere derhal iştişarede bulunacaklardır.

Madde — 6

Bu muahede hiç bir Devlet aleyhine müteveccih değildir. Hedefi, tecavüze karşı koymak için, Türkiye, Fransa ve Birleşik Krallığı, lüzum hâsıl olursa, karşılıklı bir yardım ve müzaheret temin cylemektir.

Madde — 7

Bu muahedenin hükümleri Türkiye ile diğer iki Yüksek Âkid Taraftan her biri arasında iki taraflı taahhüd olarak da muteberdir.

Madde — 8

Yüksek Âkid Taraflar bu muahedenin tatbiki neticesi olarak muhasamata girişmiş bulunurlarsa ancak müşterek bir mutabakatla mütareke veya sulh akdedeceklerdir.

Madde — 9

Bu muahedename tasdik edilecek ve tasdiknameler mümkün olan süratle ve aynı zamanda Ankarada tevdi olunacaktır. Muahede bu tevdi tarihinde meriyete girecektir.

Bu muahede on beş senelik bir müddet için akdedilmiştir. Yüksek Âkid Taraflardan hiç biri muahedeye nihayet vermek arzusunda olduğunu mezkûr müddetin inkizasından altı ay evvel diğer iki Tarafa tebliğ etmezse muahede beş senelik yeni bir müddet için kendiliğinden temdid edilmiş bulunacak ve böylece devam edib gidecektir.

Aşağıda imzaları bulunan murahhaslar işbu muahedeyi, muhtevi olduğu hükümleri tasdikan, imza etmişler ve mühürlemişlerdir.

Ankarada, üç nüsha olarak, 1939 senesi ilk teşrininin on dokuzunda yapılmıştır.

R. Massigli
H. M. Knatchbull - Hugessen
Dr. Refik Saydam

PROTOKOL No. 1

Aşağıda imzaları bulunan murahhaslar, bu günkü tarihli muahedenameyi imzasından itibaren meriyete koymak hususunda kendi Hükümetlerinin mutabık bulduklarını müğahede ederler.

İşbu protokol, Fransa, Birleşik Kırallık ve Türkiye arasında bu günkü tarihle akdedilen muahedenamenin ayrılmaz bir cüzü olarak telâkki edilecektir.

Ankarada, üç nüsha olarak, 19 ilk teşrin 1939 da yapılmıştır.

R. Massigli
H. M. Knatchbull - Hugessen
Dr. Refik Saydam

PROTOKOL No. 2

Aşağıda imzaları bulunan ve usulüne tevfikan bu hususta salâhiyettar kılınmış olan murahhaslar Fransa, Birleşik Kırallık ve Türkiye arasındaki muahedenameyi inza ettikleri sırada berveçhiati hususta mutabık kalmışlardır:

Yukarıda adı geçen muahedename mucibince Türkiye tarafından alınmış olan taahhüdler bu memleketin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadı ile müsellâh bir ihtilâfa sürüklenmesini mucib olacak veya intaç edecek bir harekete onu icbar edemiyecektir.

İşbu protokol Fransa, Birleşik Kırallık ve Türkiye arasında bu günkü tarihle akdolunan muahedenamenin ayrılmaz bir cüzü olarak telâkki olunacaktır.

Ankarada, üç nüsha olarak, 19 ilk teşrin 1939 tarihinde yapılmıştır.

R. Massigli
H. M. Knatchbull - Hugessen
Dr. Refik Saydam

ÖZGEÇMİŞ

1986 yılında Karabük'te dünyaya gelmiştir. Lise eğitimini 2004 yılında 75. Yıl Karabük Anadolu Lisesi'nde tamamlamasının ardından Hacettepe Üniversitesi Muhasebe ve Finans ve Anadolu Üniversitesi İşletme Programlarında eğitimine devam etmiştir. Lisans eğitiminin ardından birçok özel kurumda uluslararası yatırım ve proje danışmanlığı ve insan kaynakları yöneticiliği pozisyonlarında görev almıştır. Ankara'da yaşıyor olduğu bu süre zarfında bir gelişim enstitüsünün kuruluş aşamasından başlayarak, 21. yüzyılın yeni ve elzem ihtiyaçları konusunda; Sivil Toplumun Yeniden Yapılandırılmasına Lojistik Destek Sağlanması Projesi ve Kişisel inşa konsepti, Özne İnsan, İnsan Kaynakları (Değerleri) Yönetimi, Özgürleştirici Sınırlar, Yeni Seçkinler, Sistem, Swot Analizi eğitimlerine ilişkin fikir, organizasyon, yöntemler ve çalışmalarda eğitim kadrosuna destek olmuştur. Sistem ve Organizasyon Danışmanlığı, Kaynak ve İlişki Geliştirme Yönetimi, İnşa-Yeniden ve Sürekli İnşa konularında seminer ve kurslara katılmış; ISO Kalite Yönetimi ve İş Sağlığı ve İş Güvenliği Yönetimi konularında çeşitli sertifikalar edinmiştir. İyi düzeyde İngilizce ve başlangıç seviyesinde Fransızca bilgisine sahiptir. İlgili alanları olan uluslararası ilişkiler, siyaset, ekonomi ve uluslararası hukuk disiplinlerinde araştırma yapmaya devam etmektedir.